

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

सं. क्र. ३८८५

१९२८

REFBK 0003150

REFBK-0003150

बराही ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्प

अनुक्रम..... दि: १५/०५

..... १८८५ मे. क्र. १०१६१८०

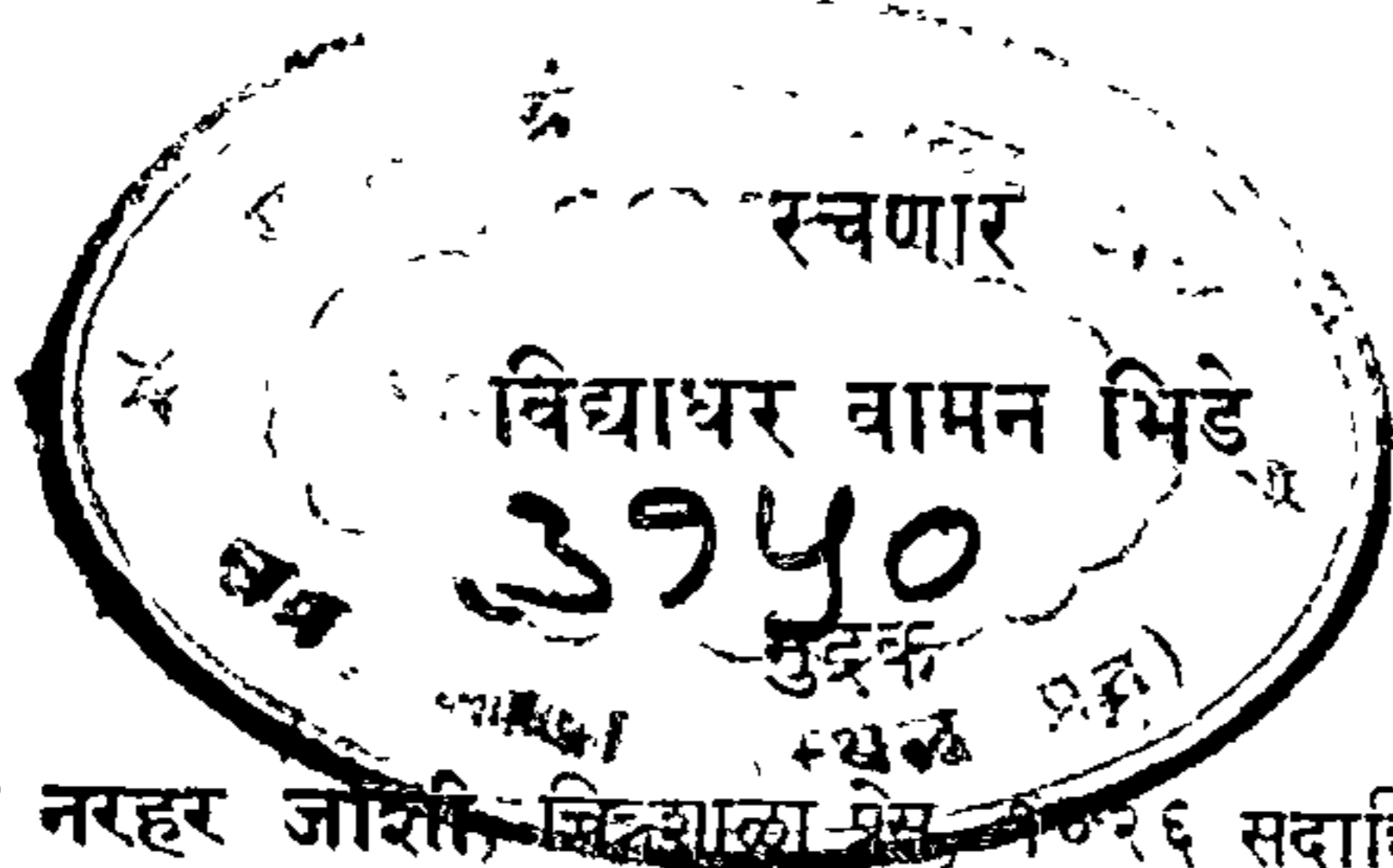
०११-५१९८७६

मंदार मंजरी इ०

विद्याधर वामन भिडे, ठाणे. स्वल्प

वि: १०५
कॉ. १८५५

(अठ्ठावीस काव्यांचा संग्रह)

शंकर नरहर जोशी, विद्याधर प्रेस, नं. ६ सदाशिव पेठ, पुणे सिटी.

प्रकाशक

विद्याधर वामन भिडे

dhTL

REFBK-0003150

इ० स० १९२६

किंमत बारा आणे.

आमचा संकल्प.

भिन्न भिन्न मासिकांत भिन्न भिन्न वेळां छापून आलेलीं अर्शा, आणि आजपर्यंत कोठेंच न छापलेलीं अर्शा, आमचीं कांहीं निवडक काव्ये आम्हां सहा भागांत छापून काढण्याचा विचार केला आहे. प्रत्येक भाग सुमारे शंभर पृष्ठांचा होईल आणि प्रत्येक भागाची किंमत आगाऊ नांवे नोंदवून सार्हा भाग घेणाऱ्यांना आठ आणे ठेवावयाची आहे.

पहिल्या तीन भागांत मिळून सुमारे सहासष्ट काव्ये पौराणिक, ऐतिहासिक, तात्त्विक, बोधपर, विनोदी, अशा विविध स्वरूपांची संकलित केली जातील.

चवथ्या भागांत “ जीवजागृति ” हें काव्य येईल. ह्या काव्यांत अडीचशेंहून अधिक विषयांवर आमचे स्फुट विचार ग्रथित केले आहेत. ह्या काव्यांत विषयांची विविधता आहे तशी वृत्तांचीही विविधता आहे. कारण, यांत सुमारे एकशें नव्वद गणवृत्ते आम्हां उपयोगांत आणिलीं आहेत.

पांचव्या भागांत “ राघवीय परीवाह ” ह्या काव्याचा उत्तरार्ध (सर्ग ११ ते २२) येणार आहे. ह्या उत्तरार्धांत रावणानें सीता चोरून नेली, येथपासून ती रामाला राज्याभिषेक झाला, येथपर्यंतची रामायणाची कथा ग्रथित केली आहे.

सहाव्या भागांत आमचीं विविध विषयांवर रचलेलीं सुमारे पाऊणशें पदे आम्हां संकलित करणार आहों.

महाराष्ट्रीयानां आमच्या ह्या सहा भागांस आश्रय द्यावा अशी विनंति आहे. भाग छापून तयार होतील त्या क्रमानें ते ग्राहकांकडे पाठविण्यांत येतील. ते ग्राहकांनां आठ आठ आणे किंमत देऊन स्वीकारावे, अशी विनंति आहे. काणाला आपल्या मित्रांसाठीं आमच्या काव्यांचे भाग पाहिजे असल्यास तसे त्यांनां कळविण्याची कृपा करावी.

७३५ सदाशिव पेठ,
पुणे सिटी.

}

विद्याधर वामन भिडे.

का-५१

प्रस्तावना.

भिन्न भिन्न वेळां भिन्न भिन्न मासिकांत छापलेलीं अशीं कांहां, आणि आजपर्यंत मुळांच कोठेंही न छापलेलीं अशीं आमचीं कांहीं निवडक काव्ये संकलित करून आम्ही तीं सहा भागांत छापण्याचा संकल्प केला आहे. त्यापैकीं हा पहिला भाग आम्ही वाचकांना सादर करीत आहों. त्यांत, पूर्वीं केव्हां तरी आणि कोठें तरी छापलेलीं एकोणीस काव्ये आणि मुळांच न छापलेलीं नऊ काव्ये संकलित केलीं आहेत. ह्या भागांतील हीं आठवीस काव्ये अनेक विषयांवर आणि अनेक वृत्तांत आहेत. प्रत्येक वाचकाला प्रत्येक काव्ये स्वेल अशी आमची अपेक्षा नाहीं. परंतु प्रत्येकाला कोणच्या तरी काव्यांत कांहीं तरी बोधप्रद पद्यें आढळलीं, किंवा आनंददायक पद्यें आढळलीं, किंवा पटण्याजोगा म्हणून अनुसरणीय असा अनुभव आढळला, तर तेवढ्यांत आमचा संतोष आहे.

दृष्टांतमालेंतील पद्यें संस्कृत पद्यांचीं भाषांतरें किंवा रूपांतरें आहेत.

जिताजित काव्यांतील कल्पना इंग्रजींतून घेतल्या आहेत.

महाराष्ट्रीयानां आमच्या काव्यांना उदार आश्रय देऊन सहा भाग छापून प्रसिद्ध करण्याच्या कामीं आम्हांला उत्तेजन द्यावें अशी विनंती आहे.

७३५ सदाशिव पेठ,
पुणें सिटी.

}

विद्याधर वामन भिडे.

अनुक्रमणिका.

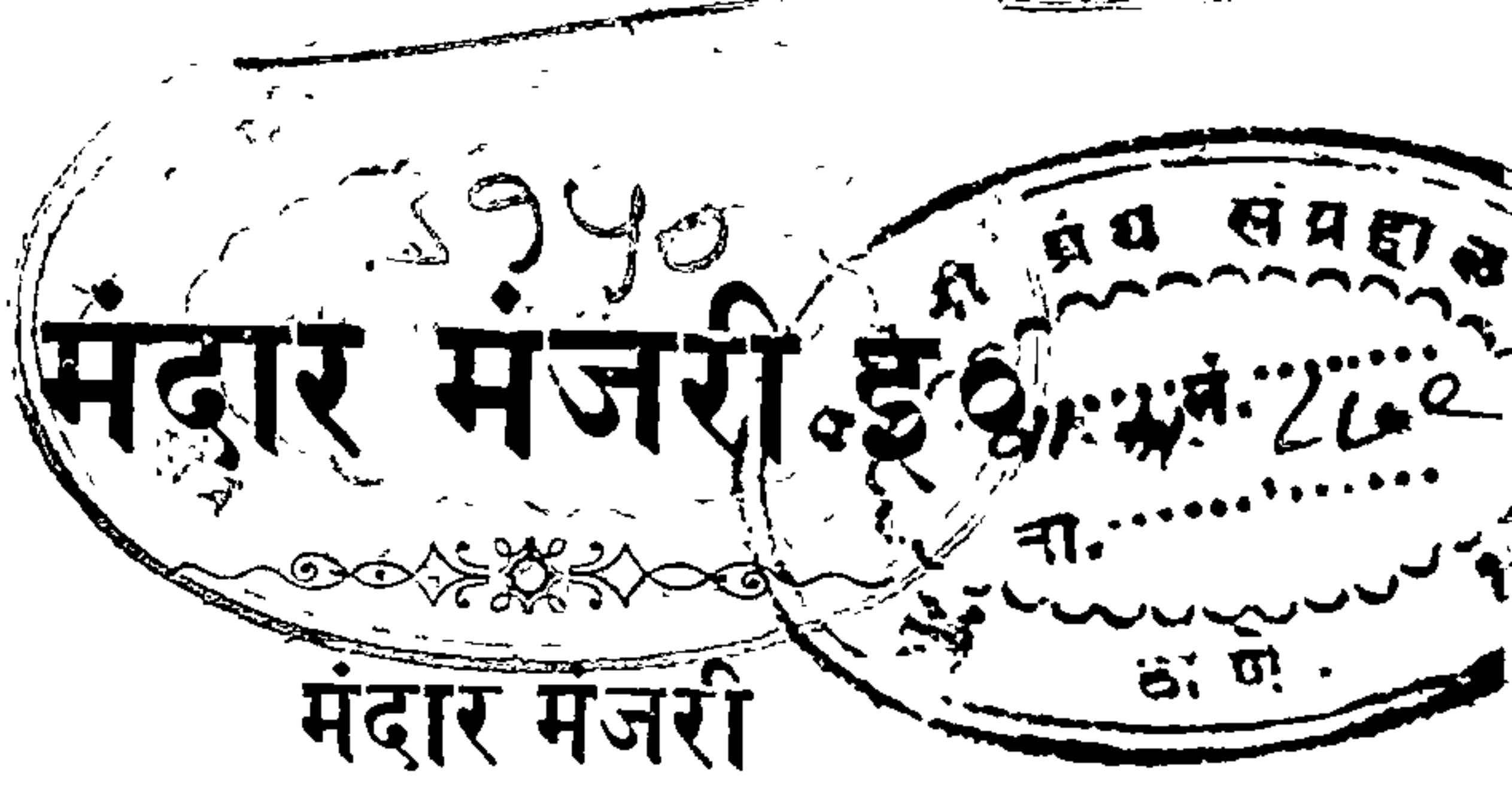
काव्याचं नाव.

पद्य संख्या.

पृष्ठ.

१	मंदार मंजरी	११०	१
२	पापी माणूस	१८	१०
३	गोमती	२५	१२
४	सोहवी मदिरा मना	८	१४
५	पुण्यपंक्ति	५०	१६
६	श्रीशारदा	२५	२०
७	स्पृश्यास्पृश्य	२५	२२
८	वेलावेदन	३०	२४
९	गुलावाच्या फुलाचें भाषण	१२	२७
१०	शंकातंक	४३	२८
११	माध्वीकमाधुरी	१५	३५
१२	मेषपेषण	५५	३६
१३	दृष्टान्तमाला	५७	४१
१४	ऐश्वर्यचळना	२९	४६
१५	प्रसूपय	१८	४९
१६	शिवाजीचें चारित्र्य	९४	५०
१७	चित्रचानुरी	७७	५८
१८	पुढारी	२८	६५
१९	काककाणता	४३	६७
२०	जिताजित	११	७१
२१	स्मारकाचा उपयोग	३८	७२
२२	ज्ञानसंपदा	१०	७६
२३	कर्वाचा आनंद	५	७७
२४	सदा सुवेला सुकृता	१२	७८
२५	विज्ञानव्यर्थता	२२	८०
२६	व्यंजनावली	९	८३
२७	सुकन्या	८७	८४
२८	विमंवाद	५१	९२

एकंदर पद्यसंख्या १००७

मंदार मंजरी

मंदार ह्या नांवाच्या एका मावळ्या गड्याला शिवाजीनें मुसलमानांच्या ताब्यांतलil एका किल्यासंबंधाची माहिती आणावयासाठी हेर पाठविलें होतें. हा गडी वयानें पंचविशीच्या आंत असून शरीरानें गोंडस आणि भाषणांत चतुर होता. त्यानं मी मुसलमान आहे असं सांगून त्या किल्याच्या अधिकाऱ्याची मर्जी संपादन करून घेतली, आणि त्याच्या हाताखालच्या नोकराचाकरांचा तो प्यारा झाला. आपणावरचा वहीम टाळावयासाठीं एकदा तर तो त्या मुसलमान अधिकाऱ्याच्या ताटांतून जेवला देखील. जरूर ती माहिती मिळतांच तो त्या किल्यांतून निसटून बाहेर पडून शिवाजीस भेटला. शिवाजीनें त्याची महत्वाची कामागिरी मनांत आणून त्याला एक सोन्याचें कडें बक्षीस दिलें, आणि शास्त्री, पंडित, वगैरेंच्या संमतीनें त्याला प्रायाश्चित्त देऊन परत जातीमध्ये घेतलें, अशी गोष्ट ह्या काव्यांत ग्रथित केली आहे.

शिववाचें कार्य सफल करुनी, संक्षिप्त कथुनि तें त्याला ।
मंदार त्या स्थलाहुनि भेटाया स्त्रीस सत्वर निघाला ॥ १ ॥
चंपापुरास येउनि शिरला मंदार आपुल्या उटर्जीं ।
त्याचीं वस्त्रें मळलीं होतीं चालूनि मार्ग दीर्घ र्जिं ॥ २ ॥
पतिला पुढतीं बघतां गृहकृत्यें त्यजुनि मंजरी आली ।
आनंदभरानें ती पुलकिततनु तेघवां अहो ! झाली ॥ ३ ॥
स्तिभित्तक्रिय हीं दोघें अन्धोन्यमुखांवरी स्थिर करोन- ।
दृष्टी ठेली क्षणभर, जाणों पापाणमूर्ति त्या दोन ॥ ४ ॥
मग मंजरिनें पुशिलें बहु कुशलप्रश्न आपुल्या पतिला ।
त्यानेंहि अल्पशब्दात्मक वृत्तांत स्त्रियेस जाणविला ॥ ५ ॥

१ श्लोपडांत. २ धुळीनें. ३ रामांच उठेल आहेत अंगावर जिच्या. ४ बंद झाली आहे हालचाल ज्यांची.

स्वामीच्या कार्याची मंदारें सफलता तिला कथिली ।
 विस्तर न तयें केला, कार्याची कल्पनाच तीस दिली ॥ ६ ॥
 गात्रें आलस्यान्वित, भाषण मितशब्द, वदन सुकलेलें ।
 ह्यांहीं तिज जाणविलें पतिचितीं दुःख तीव्र भिनलेलें ॥ ७ ॥
 बाह्याभ्यंतरिं अपुला पति न यथापूर्व हें तिला कळलें ।
 चाणाक्ष ती, तिचें मन दुःखकुलुकविस्मयादिहीं भरलें ॥ ८ ॥
 स्वस्थानीं वृत्ति नसे पतिची हें तत्क्षणीं तिला कळलें ।
 कारण अज्ञात तरी चित्त तिचें फार फार हळहळलें ॥ ९ ॥
 स्वेच्छेनें पति कळविल ते परिसावें अशा विचारानें—
 न विशेष तिनें पुशिलें; ही तिज वर्तनदिशा वहू माने ॥ १० ॥
 केला मंदारानें मग अल्प असा घरीं उपाहार ।
 चित्त व्यग्र त्याचें दिसलें, कीं तो न बोलला फार ॥ ११ ॥
 करुनि उपाहार असा भेटाया स्वामिला जवें उठला ।
 चित्ता करुनि नियंत्रित व्याया स्त्रीचा निरोप तो सजला ॥ १२ ॥
 तो वदला तिजला, “ मी जातो, न दिसेन या पुढें तुजला ” ।
 हें तो वदुनि शुंगाविल पविहते गिरिसा महीतलीं पडला ॥ १३ ॥
 जें दुःख रोधिलें मनिं त्यानें तोंवरि न रोध तें साहे ।
 सेतु फुटुनि जल सिंधू तेविं तुटुनि धीर बाष्प तो वाहे ॥ १४ ॥
 पाहुन पतीस रडतां स्त्रीही नेणून कारणा रडली ।
 कोणा आर्यस्त्रीस न पतिसुखदुःखें स्वकीयशीं गमलीं ? ॥ १५ ॥
 बाष्पजलाच्या स्त्रुतिनें ओसरतां दुःख तो तिला बोले ।
 मन मोकळें करुनि मग, वरुं डोळे पुसून जे ओले ॥ १६ ॥
 “ सांगोपांग सफल मी शिवबाचें कार्य करुनियां आलों, ।
 परि मंजरी खरें तुज कथितों मनिं फारसा न मी धालों ॥ १७ ॥
 स्वामीच्या कार्यास्तव उचित असे देह घालणें अनलीं ।
 विप खाणें, कीं घेणें स्वेच्छेनें उदधिच्या उडीहि जलीं ॥ १८ ॥

५ मंदपणं हालचाल करणारा. ६ थोडक्या शब्दांचें. ७ नेहेमी सारखा. ८ दुःख, जिज्ञासा आणि आश्चर्य इत्यादि भावनांनां. ९ फार पसंत पडली. १० दुःखीनें पीडिलेल. ११ वज्रानें तोडिलेला. १२ समुद्र. १३ प्रवाहानें. १४ विस्तवांत.

परि तें कार्य कराया मी सफल अतीव घोर अघ केलें ।
जाणुन बुझून केलें, पुण्यविचार न तदा मनि उदेलें ॥ १९ ॥
ज्या युक्तिनें धन्याचें केलें मी कार्य सफल तनिंच ।
मोतरें स्वात्म्याचें केलें, कळला मला न हा पेंच ॥ २० ॥
स्वामीच्या कार्याचें झालें साफल्य, मम न जन्माचें ।
मी घोर पाप केलें जें मंजरि मज न वढवतें वाचें ॥ २१ ॥
स्वामीच्या कार्यास्तव मरणें जरि सेवका असे उचित ।
तरि जी पापकृती ती क्षम्य गणिल धर्मकेविदें न खचित ॥ २२ ॥
मरण पुरवळें, परि अघ अधमतम करोनि न नरका जाणें ।
स्वाम्यर्थ मरण देतें स्वर्ग, नरक अघ अहेतु, मी जाणें ॥ २३ ॥
स्वाम्यर्थ जरी येतें मरण तरा तें न मम मना डसतें ।
परि मम मनास डसतें जें म्यां केलें अधोरतम अघ तें ॥ २४ ॥
नकळत केलें क्षमिजे पाप, असो तें कसेंहि, कांहींही ।
तरिही प्रायश्चित्ताचि बुद्धिपुरस्सर अघा स्मृतिंत नाही ॥ २५ ॥
तुज सारख्या स्त्रियेला, धर्माला, जातिला, समाजाला,—
मी मुकलों, मी केलें प्रायश्चित्ताचि नसे विहित ज्याला ॥ २६ ॥
तुजशी तूंच पवित्रा, मजसा अपवित्र मंजरी मीच ।
तुजला मी स्पर्शिन तर मजसा जगिं मीच गणिल बुध नीच ॥ २७ ॥
यास्तव मी तुज सोडुनि जातो, तुजला पुन्हा न भेटेन ।
कीं मत्संगतिनें तुज माझें भोवेल निश्चयें एन ॥ २८ ॥
घर्भत्याग अगोदर, तत्क्षालनिं विसरणें तदनु देश ।
अघभार द्विविध असा सहवेल न पामरा मला लेश ॥ २९ ॥
देशप्रीतिस माझ्या अवसर लायेल यापुढें न कधीं, ।
त्या सेवीन न मी ज्या यवनपवनभुजगभुज गणी मम धी ॥ ३० ॥

१५ धर्म जाणणारा. १६ वनाकारण केलेलें. १७ पाप. १८ इतःपर त्या शिवाजीची सेवा माझ्याकडून होणार नाही,—ज्या शिवाजीला मुसलमान राजे हेच कोणी वायु त्याला सर्पाप्रमाणें म्हणजे खाऊन टाकणारा आहे वाहु ज्याचा, असें मी समजतो. मुसलमानांचा विध्वंस करणाऱ्या शिवाजीची सेवा इतःपर माझ्या हातून होणार नाही म्हणून मला देशभक्तीचां कार्ये करण्याची संधी मिळणार नाही.

सरला ऋणानुबंध प्रिय भार्ये आपुला; दिशा दोन—
 झाल्या, इतःपर तुला जाणाराचि मी असाच सोडोन ॥ ३१ ॥
 तुज सोडुनि जाणें हें येतें माझ्या प्रिये जिवावरती ।
 तरि मी जाणाराचि हें निश्चित, मज आढळे न अन्य गती ॥ ३२ ॥
 शेवटचीच समज ही भेट, पुन्हां मी तुला न भेटेन ।
 स्पर्शू न शके तुज कीं तूज विटाळील घोर मम एन ॥ ३३ ॥
 शेतीभाती अपुली आहे पुष्कळ, पुरेल ती तुजला ।
 देवास आळवित जा प्रतिदिन, कीं तो क्षमा करो मजला ॥ ३४ ॥
 शिवरायाला भेटुनि त्याचा घेउनि निरोप शेवटला ।
 जाइन काशीक्षेत्रीं, तेथें वास्तव्य बहु रुचेल मला ॥ ३५ ॥
 परिसुनि पतिभापण हें मनिं ती अतिवेल मंजरी भ्याली ।
 दुःखोद्भव बाष्पाच्या साध्वी सलिलें सचैल ती न्हाली ॥ ३६ ॥
 सांत्वायास्तव तिजला मंदार असें तिला वचन वदला, ।
 “तव रोदन आवर हें, तव रोदन दुःख देतसें मजला ॥ ३७ ॥
 त्यजुनि तुला जाणें मम भोग्य तसें मजविना तुझे जगणें ।
 तें आपण भोगलियाविण मुक्ति न आपणा, न तें टळणें ॥ ३८ ॥
 झालें तें परत न ये, रडतेस कशास मंजरी वायां ? ।
 पापानें मळली हा स्पर्शिल मम या पुढें तव न काया ॥ ३९ ॥
 ऐकुनि भापण पतिचें हें ती वदली असें तयास सती, ।
 “मी न तुझाला सोडुनि राहिन, तुमचेच पाय मजसि गती ४०
 कांहींही पाप असो तमचें, मज तुम्हिच शरण या जगतीं ।
 जलाधि असो वडवामर्थ, त्या संगें करि नदी सदा वसती ॥ ४१ ॥
 तुमचें कांहींहि असो पाप, कितीही, कसोंहि केलेलें ।
 सोडुनि तुम्हांस जगणें याहुनि तुमच्या पदीं वरी मेले ॥ ४२ ॥
 मी अर्धांगी तुमची, तुमचें मजला न पाप भिववील ।
 केले काय तुम्ही तें सांगा, काढा मनांतला कीलें ॥ ४३ ॥

मंजर मंजरी.

दंष्ट्रानखरवल्लोनें, क्रूरत्वानें, पलाशनत्वानें
 सिंह नरास भयंकर, सिंहीस न, तिज तेंसुच तोमाने ॥४४॥
 कृति तुमची मज कळवा, न तुम्ही मज तुच्छ निघंवाटाल ।
 सर्व दशांत तुम्ही मज मानाला योग्य भाजन असाल ॥ ४५ ॥
 कांहींही पाप असो तुमचें, वंशचि तुम्ही सदा मजला ।
 तुमच्या संगें मजला स्वर्गाहुनि नरकही गसेल भला ॥ ४६ ॥
 जेथें तुम्हि तेथें मी, अर्धांगीचें असेंच कर्तव्य ।
 तुमच्या संगें नरकीं दाविल वसती मला त्रिदिग्भर्व्य ॥४७॥
 अतिघोर परस्परित, तदधिक गोविप्रहनन हें एन ।
 देशद्रोहण तदधिक, हें तुम्हि करुनिहि तुम्हासह वसेन ॥४८॥
 याहुन घोरतर नसे अघ जें तुम्हि करुनि मजसि भिववाल ।
 तुम्हि केलें काय वदा प्रायश्चित्तात्म ज्या नसे ढाल ॥ ४९ ॥
 तुमच्या पायांची मी दासी, सोडीन मी तुम्हा न कधीं ।
 तुमची संगति नसतां स्वर्ग नरकसम गणील हो मम धी" ५०
 ऐकूनि मंजरीचें भाषण मंदार तिजसि हें वदला ।
 मन मोकळें करुनि, " मीं माझे अघ सांगतो परिस तुजला ५१
 धेनूची, विप्राची, देशाची, वा न मजकडुन हत्या-।
 झाली आहे, ही मम वाचा तूं जाण मंजरी सत्या ॥ ५२ ॥
 ह्यांतुन पाप न एकहि, कीं त्यांचें सारिखें दुजें कांहीं- ।
 केलें मी पाप, तुझ्या आण गळ्याचीच मी प्रिये वाहीं ॥५३॥
 मंजरि मी केलें तें पाप असें भिन्न जाण याहून ।
 मी स्वामिकार्य केलें दुर्गाधिपतीस पूर्ण चकवून ॥ ५४ ॥
 यवनी वस्त्रें ल्यालों, शेंडी काहून टाकिली पार ।
 गंधहि पुशिलें, झाला यवनाच्या सारखा मदाकार ॥ ५५ ॥
 इतुकेंच मंजरी मी करितों तर पाप फारसें नव्हतें ।
 परि संशय वाराया यवनाह्नि भक्षिलें, अमक्ष्यच तें ॥ ५६ ॥
 हें अन्न न मी खातों तर कंठरून घालिता यवन ।

२२ दाढा आणि नखें यांच्या सामर्थ्यानें. २३ मांस खाण्याच्या गुणातुळें.

२४ त्या गुणांनीं युक्त असलेला व. २५ स्वर्गाचें. २६ वैभव. २७ त्या मुसलमानानें
 माझे डोकें तोडलें असतें.

तत्पात्रिं सेविलें मी तत्सेवित अन्न दृढ करोनि मन ॥ ५७ ॥
 केलें अभक्ष्यभक्षण शंकित मज वधिल तो म्हणुनि भ्यालों ।
 उच्छिष्टहि मी त्याचें सेवुनि मी वाटलों, पतित झालों ॥ ५८ ॥
 धर्मांत कुटुंबाची, आत्म्याची, जातिची, समाजाची-
 स्थिति; धर्म क्षत होतां क्षत काय न मम ? मनास हें जाची ५९
 स्वामीच्या कार्यास्तव धर्मच्युतिरूप पाप म्यां केलें ।
 यवनाभोदकसेवन करतां हिंदुत्व मम लया गेलें ” ॥ ६० ॥
 ऐकुनि पतिभाषण हें त्या स्त्रीचें हृदय जाहलें हलकें ।
 ज्याला पतिचें होतें अविदित अघ देत परुपतम हिंसके ॥ ६१ ॥
 गोविप्रदेशहत्यात्मक अघ पतिचें नव्हे असें कळतां ।
 हृदय सतीचें उसळे जैसें धनु सज्ज शिंजिनी^{२८} तुटतां ॥ ६२ ॥
 पतिनें कृत अघ कळतां बदली हर्षे असें तथास सती, ।
 “तुम्हि कल्पितां तसें हें अघ घोर न मानिते मदीय मती ६३
 देशहितास्तव रिपुला वंचाया वाटणें नसे पाप ।
 प्रय दाखवून फसवुनि पाप न बुध मानि मारणें साप ॥ ६४ ॥
 तुम्हि केलें तें अल्पचि अघ, अथवा अघचि तें न म्हणवेल ।
 किं बहुना तें पुण्यचि, सुज्ञानें स्तुत्य बंध्य गणिजेल ॥ ६५ ॥
 देशहितास्तव असलीं शंभर केलीं जरी तुम्ही पापें ।
 तरि मज बंध्य असालच, त्यांच्या मन चितनें मम न कांपे ६६
 ज्यास तुम्ही म्हणतां अघ तेंच तुम्हा बंध्य मम मतें करितें ।
 यवना फसवाया तुम्हि केली ती युक्ति मज सुखें भरिते ॥ ६७ ॥
 मी स्त्री, मन्मत राहो, शिवरायाचेंच मत विचारा हो ।
 शिववास शीत्र भेटा, जा, मी न विलंब हा शकें साहों” ॥ ६८ ॥
 स्त्रीचा विचार कळतां मंदारा जाहला वहु हर्ष ।
 त्या चातकास तो स्त्रीसुविचार नवांबुचा जणों वर्ष ॥ ६९ ॥
 घेऊनि मंजरीचा मंदार निरोप तेथुनी उठला ।
 शिववा होता तेथें जायाला त्या दिशेकडे वळला ॥ ७० ॥

शिववाची एकांतीं मंदारें गांठ घेउनि तयाला ।
 वृत्त सविस्तर कथिलें अथपासुनि अनुन्नरोनि कालाला ॥७१॥
 दाढी राखुनि शेंडी तामूनि अहिंदु मी कसा झालों ।
 यवनींनीं लावुनि मज तेलें त्यांच्या जलें कसा न्हालों ॥७२॥
 शंका येतां यवना सेवुनि तत्पात्रगत कसें अन्न ।
 त्यास चकविलें, जरि तें सेवन हिंदूस अति अनुप^{२९}न्न ॥ ७३ ॥
 यवनास आपलासा केला मतिच्या कसा अवार्थ बळें ।
 पोटांत शिरुनि त्याचें हृद्गतही काढिलें कसें सगळें ॥ ७४ ॥
 मम गोंडस आकृतिला यवन कसा पाहतांच तो भुलला ।
 मम मधुर विनोदी तो संभाषणरीतिनें कसा खुलला ॥७५॥
 दुर्गाच्या संस्थेंतिल चातुर्यें हुडकिले कसें दोष ,
 इत्यादि वृत्त सांगुनि मंदारानें नृपा दिला तोव ॥ ७६ ॥
 शिववानें हातांतिल मंदारा आवयास काढून—।
 केले कटक पुढारां कांचनमय पारितोषिक^{३०} म्हणून ॥ ७७ ॥
 तें घेउन तें सादर लावुनि शिरास ठेवुनि क्षितिला ।
 मग कर जोडुनि वदला मंदार करोनि नृपतिला नतिला ७८॥
 “केले मी कार्य तयें संतोपविलें तुम्हांस हेंच पुरें ।
 पतिता कशास कटकें, अघभारें विभवभोगरुचिच नुरे ॥७९॥
 मुकलों अभक्ष्य भक्षुनि धर्माला, जातिला, समाजाला, ।
 स्त्रीला, कीं मी केले प्रायश्चित्तचि नसे विहित ज्याला ॥ ८० ॥
 जाउनि येथुनि काशीक्षेत्रा, आमरण तेथ राहीन ।
 न महाराष्ट्रामध्ये पुनरपि केव्हांहि कधिंहि येईन ” ॥ ८१ ॥
 हांसुनि शिववा वदला, “वेडा तूं मजासि दिसासि मंदारा ।
 अल्प प्रायश्चित्तें जन तुज पावन करील गा सारा ॥ ८२ ॥
 धर्मज्ञ सुज्ञ कथितिल तें प्रायश्चित्त घे, त्यजीं भीति ।
 धर्मज्ञ सुज्ञ सांगाति पतितपरावर्तना अशी रीति ॥ ८३ ॥
 प्रायश्चित्त यथाविधि घेउनि तूं शुद्ध होई मंदारा ।
 मी तव पंक्तिस जेविन, येइल या विधिस मावळा सारा ॥८४॥

केवल देशहितास्तव, न स्वहितास्तव, करी नर अगत्या— ।
 तें पाप बुध न म्हणती, ही अल्पांशेहि उक्ति न असत्या ॥८५॥
 देशाचा चालावा स्थिर योगक्षेम या विचारानें ।
 केलें धर्मांतर जें तें गणिजे क्षम्यरूप विबुधानें ॥ ८६ ॥
 आमुचिया देशाचे आम्हीच प्रभु, तुम्ही असा दूर ।
 हें दावाया हावें, परदास्य न आर्य पथकरी शूर ॥ ८७ ॥
 परकरगत ह्या भूमिस आर्य कसे पाहतील जे शूर ? ।
 स्पर्शिल मातेस तथा चिरून तनय वाहविल रुधिरपूर ॥८८॥
 जे आर्यधर्म बुडविति, जे तुडविति आर्यदेश निर्लज्ज ।
 त्या परक्यांस असावें आपण रोधावया सदा सज्ज ॥ ८९ ॥
 आगंतुक जो त्याणें यजमाना दास करुनि यजमान— ।
 आपण हाणें हें क्षण आर्यमहीच्या सहेल तनयां न ॥ ९० ॥
 आगंतुक जे परके त्यांशीं विश्वासघात पाप नसे ।
 देशहितास्तव करणें कपट त्यांशीं सदैव उचित असे ॥ ९१ ॥
 स्वाभित्व गाजवावें परक्यांनीं हिंदूभूस येऊन ।
 अत्रत्यांतें द्यावें दास्य, असें बघुनि होइ मन दून ॥ ९२ ॥
 अगुल्या लोकांचें हें राज्य असें आपुलेंच, तें जपणें ।
 हा धर्म असे अपुला, हें पुण्य असे, असेंच विबुध म्हणे ॥९३॥
 पिउनि अपेय, अमेध्यहि भक्षुनि न होतसे मनुज पतित ।
 जर हें अकृत्य तो करि साधाया सन्मनें स्वदेशहित ॥ ९४ ॥
 निजदेशवांधवांशीं नित्युद्धन करूं नये लवही ।
 कीं तें दोषार्ह असे, तें टाळा, जेंवि टाळि लोक अही ॥ ९५ ॥
 सामान्य व्यवहारीं नित्युद्धन जरी असे पाप ।
 तरि देशांच्या रिपुशीं नीतीला हें न लाविजे माप ॥ ९६ ॥
 स्वार्थास्तव शत्रूशीं सरुय करुनि देशवांधवां मारी ।
 तो यमपुरीस जातां त्यास डसति सर्प संतत विपारी ॥ ९७ ॥
 स्वऋणार्थ पाप करि तो नरका निम्ना जलौघसा जाय ।
 सान असो कीं मोठें, पाप करो रंक कीं करो राय ॥ ९८ ॥

जी वंचना रिपूशीं केल्यानें साध्य होइ देशहित ।
 ती करणें क्षम्य असे, हा म्हणतो साधु मार्ग अघराहित ॥९९॥
 विश्वासघात करणें, कीं खोटें बोलणें स्वदेशहितीं ।
 हें म्हणिजे क्षम्य बुधें, सत्पुत्र सदैव मार्ग हा वरिती ॥१००॥
 रे आपुल्या स्त्रियेला, धर्माला, जातिला, समाजाला, ।
 तूं मुकलास न, कीं तूं देशाच्या जागलास विभवाला ॥१०१॥
 ह्या सरणीनें दावुनि मंदारा नीतिचे विविध भेद ।
 शिववानें लोपविला तन्मनिंचा धर्मभंगभव खेद ॥ १०२ ॥
 नीती असते कैशी व्यक्तीची, नृपतिची, समाजाची ।
 हें स्पष्टपणें कथिलें शिववानें, शुद्ध माते सदा ज्याची ॥१०३॥
 विवरण हें नीतीचें मंदारें परिशिलें प्रशांत मनें ।
 त्याच्या प्रकाश पडला चित्तीं ह्या विवरणाचिया मननें ॥१०४॥
 विस्तर कशास, रायें आमंत्रण पाठवून आणविले— ।
 शास्त्री पंडित, त्यांतें मंदाराचें चरित्र जाणविलें ॥ १०५ ॥
 त्यांनीं विचार केला, प्रायश्चित्तप्रकार साचार— ।
 निश्चित केला, झाला आनंदोदधिनिमग्न मंदार ॥ १०६ ॥
 पतितपरावर्तनविधि झाला दुसऱ्या दिनीच साचार ।
 मग शिववाला वंदुनि आला चंपापुरास मंदार ॥ १०७ ॥
 शिववाकडचें सगळें वृत्त तयें कळविलें स्वपत्नीला ।
 पर्यवसान सुखाचें झालेलें वदुनि हर्ष हो तीला ॥ १०८ ॥
 कोण्या एका कथिली गोष्ट मला वृद्ध मावळ्यानें ती ।
 कथिली मी लोकातें, तीं मिळवो स्थान त्यांचिया चेतीं ॥१०९॥

४. “मंदारमंजरी” नाम काव्य वामननंदनें ।

केलें विद्याधरें, त्यातें आदरावें सदा जनें ॥ ११० ॥

पापी माणसाचीं कृत्यें.

वृत्त मदाक्रान्ता

स्कंधारूढ स्थिर वधुनिया प्रेत येतां स्मशानीं
 झाला भाग्योदय मम असें डोंव चित्तांत मानी ।
 डोंवा प्रेत प्रमुदित करी जेंवि नित्य स्मशानीं
 तैसा दुष्टा सुजन भुवनीं घेरिला संकटांनीं ॥ १ ॥
 गर्तेमध्यें जर ढकलिले साधु म्यां पुण्यशील
 स्वर्गद्वारें मिळतिल मला सर्व उन्मुक्तकील ।
 ह्या आशेनें खल जन रची थोरले गूढ पेंच,
 आधिव्याधिप्रसर भुवनीं होतसे ह्यामुळेच ॥ २ ॥
 जो पापी तो मलिन सरणी आदरी स्वीय कार्या,
 खोटे वोलें वचन, फसवी लाज सोडोनि आर्या ।
 पापात्म्याची कृति असुखदा नित्य साधूस होते,
 कां पापात्मे जगिं उपजवी विश्वकर्ता अहो ते ? ॥ ३ ॥
 देखों हत्या खल करि यशोमानमैत्रीधनांच्या,
 शक्ता त्यांच्या न परिगणनीं शारदेचीहि वाचा ।
 जी जी हत्या करि वरुनिया क्रूरचेष्टातिरेक
 ती ती मानी त्रिदिवर्षां तो पाहिरी एक एक ॥ ४ ॥
 हर्षे दस्यू विपिनिं वधतां एकला अध्वनीन,
 हर्षे सर्प क्षुधित असतां भेक देखोनि पीन ।
 किंवा हर्षे जलिं वधुनिया नरुही वारणांतें,
 तैसा हर्षे खल जन सदा देवतां सज्जनातें ॥ ५ ॥
 स्वार्थासाठीं खल विभुमुखोद्गीर्ण चाटील लाली,
 पीयूषाची विमल सरणी तीहि वाटेल त्याला ।
 स्वार्थासाठीं त्यजि खल अहो आपुलीं सर्व खंत,
 पापात्म्याची सतत पदवी मानिती गर्ह्य संत ॥ ६ ॥

१ मोकळीं; ज्यांच्या कड्या आणि अडसर काढून टाकले आहेत अशां.
 २ मानसिक आणि शारीरिक दुःखांचा फैलाव. ३ निर्दयपणाच्या चाळ्यांचा अति-
 रेक. ४ स्वर्गाच्या मार्गांतल. ५ चोर. ६ प्रवामी. ७ वेडक. ८ लढ. ९ सुसर.
 १० हत्तीला. ११ वरिष्ठाच्या मुखांतून बाहेर पडलेली थुंकी. १२ अमृताची स्वच्छ धार.

पापात्म्याचा स्तव करिल जो त्यास भीती न राहे,
 पापात्म्याला धन वितरि जो त्यास तो गोड पाहे ।
 पापात्म्याला वळखुनि त्या जो निरोधूं धसेल
 त्या दीनाला शरण न कुणी ह्या जर्गी आढळेल ॥ ७ ॥
 ज्याच्या पोटीं खर विष, मुखीं आर्ज्य ह्ययंगवीन
 त्या कुंभाचे परि खल असें कोण बोले कवी न ? ।
 मृद्वी वाणी खलजनमुखीं, द्वेष चित्तीं निगूढ,
 त्या पापात्म्यावरि भरंवसा कोण ठेवील मूढ ? ॥ ८ ॥
 कीर्ति प्रेष्टा समजुनि सदा रक्षितो संत तीस
 तीतें नाशी खल; वृकें जसा छागीं संततीस ।
 खोश्या वार्ता उठवुनि करी दुष्ट सत्कीर्तिहानी,
 स्वर्लोकाची सरल पदवी तीचि तो काय मानी ! ॥ ९ ॥
 साधुच्छिद्रें करुनि उघडीं थोर तो हर्ष भोगी,
 ब्रह्मानन्दीं अभिरत असा तो गमे शुद्ध योगी ।
 पापात्मा वाक्शर जनयशीं प्रेरितां हर्ष तैसा—
 पावे काक क्षत डवचितां चंचुनें नित्य जैसा ॥ १० ॥
 पिंडासाठीं सतत हलवी श्वा अहो स्वीय पुच्छ,
 पायीं लोळे जरि ढकलिला दूर मानोनि तुच्छ ।
 पापात्माही श्वचरित करायास हो नित्य सज्ज,
 स्वार्थासाठीं नरपदरजा चाटि तो वीतलज्ज ॥ ११ ॥
 लावालावी करुनि बडती, लाल घोटोनि मान,
 पैसा चोरी करुनि, धनिकां शंसुनी मद्यपान ।
 आत्मस्तोत्रें करुनि अनृतें श्रेष्ठपात्राधिकार,
 देशद्रोहा करुनि खल तो मेळवी सौर्य फार ॥ १२ ॥
 पापात्म्याला विदित असतां लोकमार्गस्थ गीर्ता
 तो दुष्टत्वे कळवित नसे, तो खरा दुःखकर्ता ।
 पापात्म्याला सतत सुखवी लोकगर्तानिपात
 दैत्या जैसा मुनिवरतपीं घोर होतां विघात ॥ १३ ॥

पापात्म्याला न परिसवते पंडिताची प्रशंसा,
 धिक्कारी तो अविरत नरा सर्वलोकावतंसा ।
 खोश्यानाच्या पिकवित असे कीर्तिनाशार्थ कंड्या,
 बंधाचारां ठरवित असे तो सुनारीस रंड्या ॥ १४ ॥
 ध्वांक्षा जेवी पशुतनुवरी स्फोटेदुर्गाधि रानीं,
 पापात्म्याला सुखवि भुवनीं तेंवि सत्कीर्तिहानी ।
 निंदावाक्यें जनहृदय तां पोळणें पुण्य मानी,
 तेणें स्वर्गस्थिति निजकुला प्रेयसी प्राप्त व्हावी ॥ १५ ॥
 पापात्मा जो मृदुल दिसतो मर्त्य साधुस्वभावी
 त्यातें गांजी, अनवरत तो नाडि, पीडी, सतावी ।
 त्याचा साधुच्छल करूनिया अंतरात्मा सुखावे,
 ह्यासाठीं तो छल करितसे साधुचा सर्व भावें ॥ १६ ॥
 पापात्म्याला दुरित करणें वाटतें स्वर्गदायी,
 पुण्यातें तो तुडवित असे आपल्या क्रूर पायीं ।
 सारे केश स्फुट गणवती गर्दभांगावरील,
 पापात्म्याच्या कुटिलकृतिंची कोण संख्या करील? ॥ १७ ॥
 स्वास्थासाठीं खल जन करी सज्जनाची चहाडी,
 पाडी दुःखीं अनृत वचनें सज्जना व्यर्थ नाडी ।
 पापात्म्याशीं कधिंहि न तुम्हीं येउं द्यावा प्रसंग
 ऐसें विद्याधर कथितसे, कीं न हो शांतिभंग ॥ १८ ॥

गोमती नदीच्या काठीं सुचलेले विचार.

वृत्त आर्या.

एके दिवशीं सायंकाळीं विश्रांति घ्यावयासाठीं ।

एकाकी मी वसलों होतो श्रीगोमतीच्या काठीं ॥ १ ॥

हृच्चिंता वाराया वारा या समयिं मंद वेगानें ।

वाहत होता गंधित शितिल तरुकुसुमसालिलसंगानें ॥ २ ॥

नीलाम्बरीं धवल धन घनदाट कुठें, कुठें विरळ भारी ।
 द्युति पिंजलिया होते तूलाची धरित ते मनाहारी ॥ ३ ॥
 ह्या समयीं संलापा नव्हता कोणीहि मित्र मजपाशीं ।
 वसलों विचार बहुविध मी आपुलियाच घोळित मनाशीं ॥ ४ ॥
 झुळझुळ वाहत होतें ह्या तटिनीचें अभिन्नगति तोय ।
 तद्ध्वनि अभिश्र अन्य ध्वनिनें कर्णास सुखद बहु होय ॥ ५ ॥
 ह्याच जलानें माझे केलें सारेंच लक्ष्य आकृष्ट ।
 झाले अन्य विचारें जलविषय न मद्विचार उपसृष्ट ॥ ६ ॥
 उगमापासून मुखापर्यंत नदीप्रवास तइं आला—।
 सर्व मनश्चक्षुपुढें, त्यांताचि आत्मा निविष्ट मम झाला ॥ ७ ॥
 “जल हें वाहे संतत, थांवे मार्गीं न एकही क्षण तें ।
 किति दृढ निश्चय त्याचा ! एका स्थानीं कधीं न तें ठरतें ॥ ८ ॥
 वाहे, वाहे, वाहे, क्षणाहि न थांवे, सदैव तें वाहे ।
 अधिक उणा वेग करो, परि तें वाहे सदा, स्थिर न राहे ॥ ९ ॥
 ह्या न नदीचा एकहि बिंदु तटाच्या विलोकनीं रंगे ।
 जाय पुढें, सारे ते गांठाया ध्येय वाहती संगें ॥ १० ॥
 जलबिंदुमय नदी ही गांठाया ध्येय आपुलें वाहे ।
 वाहे, वाहे, वाहे, न कशाचाही विरोध ती साहे ॥ ११ ॥
 गंतव्य स्थान किति जवळ असे दूर वा न ती पाहे ।
 वाहे, वाहे, वाहे, संतत ती एकसारखी वाहे ॥ १२ ॥
 आलीं विघ्नें मार्गीं तरि ती न ध्येय आपुलें सोडी ।
 ध्येयप्राप्तींतचि तिज वाटे, दुसऱ्या कशांतहि न, गोडी ॥ १३ ॥
 अति डोंगराळ देश न तिजला भिववुनि शके परतवाया ।
 रमणीय देश तिजला मोहवुनि शके न पळहि खळवाया ॥ १४ ॥
 हा अति रमणीय असो देश विविधधान्यफलैविभवशाली ।
 तटिनी ह्या विभवाच्या आस्वादीं मन न आपुलें घाली ॥ १५ ॥

१ नदीचे. २ ज्याच्या प्रवाहांत अडथळा नाही असें. ३ उपद्रव पावलेले.
 ४ ज्या ठिकाणाकडे जावयाचें आहे तें. ५ नाना प्रकारच्या धान्यांच्या आणि
 फलांच्या समृद्धीनें शोभणारा.

प्रस्तरसंस्तरदुस्तर देश असो, ही नदी न भय पावे ।
 ध्येय मनीं वागवुनी ती सिंधुपतीकडे सतत धावे ॥ १६ ॥
 मार्गीं पर्वत येओ, ती थांविनाच आपुलें क्रमण ।
 त्या पर्वतास पार्शीं टाकुनि घेऊनि जाय ती वळण ॥ १७ ॥
 न नदीस पर्वताचा भिववि कडा, तशिच ती पुढें जाई ।
 टाकी उडी धडाडा, साधाया ध्येय ती करी घाई ॥ १८ ॥
 वाटेमध्ये येतां डोंगर साना चिरोनि ती देहा ।
 वाहोनि दो प्रवाहीं जाय पुढें ती, त्यजी नचि निजेहाँ ॥ १९ ॥
 वाटेंत जी नदी तिज भेटे तद्ध्येय तेंचि असल्यानें ।
 तिजही घेऊनि संगें ती जाय पुढें स्वकीय मार्गानें ॥ २० ॥
 सागर मत्पति त्याला गांठुनि मज्जन्म सफल होईल ।
 ह्या निश्चयें नदी ती वागे, स्तुत्यर्ह खचित तच्छील ॥ २१ ॥
 मी गोमतीतटावरि वसलों असतां मनांत जे आले- ।
 ते मम विचार काव्यस्फूर्तीनें ह्यापरी ग्रथित झाले ॥ २२ ॥
 केलें अनुकरण खरें शिववाच्या काळच्या मराठ्यांनीं- ।
 तटिनीचें निःसंशय, हें मित्रांनो सदैव ध्या ध्यानीं ॥ २३ ॥
 तटिनीच्या अनुकरणें मित्रांनो ध्येय तुम्हिहि गांठाल ।
 संततिच्या दोपाला हें तुम्हि केल्यास भाजर्न न व्हाल ॥ २४ ॥
 “ गोमती ” नाम हें काव्य रची वामननंदन ।
 त्यांत जें उक्त तें तत्त्व प्रेमानें आदरो जन ॥ २५ ॥

मोहवी मदिरा मना.

[दारूच्या नादीं लागलेला मनुष्य आपलें आणि आपल्या आप्तेष्टांचें नुकसान कसें करतो, हें ह्या काव्यांत वर्णिलें आहे.]

वृत्त त्रिबुधप्रिया.

मोहवी मदिरा मना, नर योग्य रीतिस सोडितो,
 सभ्यही पुरुषास शब्द असभ्य भाषणि योजितो ।

आपुल्या सुहृदांसवें विनयास सांडुनि वोलतो,
 स्त्रीसवें तनयांसवें करि वर्तणूक कठोर तो ॥ १ ॥
 मोहवी मदिरा मना, नर नीति निर्मल लंघितो,
 सत्य वर्तन, सत्य भाषण, सत्य चिंतन सोडितो ।
 जें मिळेल त्यास तें मदिरेमधें धन वेचितो,
 सांचलें धन संपतां करि चौर्य, लेश न तो भित्तो ॥२॥
 मोहवी मदिरा मना, नर धर्मबंधन तोडितो,
 श्राद्धपक्ष न, हव्यकव्य न, देवधर्म न पाळितो ।
 मंदवी मदिरेंत होउनि दंग तींताचे रंगतो,
 धर्म विस्मरतो, सदा मदिरा पितो जरि खंगतो ॥ ३ ॥
 मोहवी मदिरा मना, नर लक्षिना स्व अनामया,
 व्याधीच्या मदिरा पितां लवमात्र तो न धरी भया ।
 घालवी मदिरानिपेवाणिं तो अनिद्र सदा निशा,
 इंद्रियें विकलें म्हणूनिच शून्य होति त्या दिशा ॥ ४ ॥
 मोहवी मदिरा मना, नर सर्व आंचवतो सुखा,
 बंधु बांधव त्याच्या नच इच्छितात बघों मुखा ।
 त्यास टाळिति लोक तो जणुं रक्तपीतिनिपीडित,
 हाय हाय ! अशापरी दिन कंठितो जनवर्जित ॥ ५ ॥
 मोहवी मदिरा मना, नर ती अहर्निश सेवितो,
 तो पितो मदिरा सदा जणुं ती सुधेपरि भावितो ।
 अन्न टाकुनि तो पितो मदिरा, पुन्हा मदिरा पितो,
 धर्म यांतच, मोक्ष यांतच, मूर्ख तो जणुं मानितो ॥ ६ ॥
 मोहवी मदिरा मना, मदमत्त मानव मोडितो—
 मार्ग मंगल, आपुली मग मूर्खता जनिं दावितो ।
 त्यापुढेंहि गटारतीर्थजलांत तो करि मज्जन,
 धिक्करोनि त्या तिरस्करितात सर्वहि सज्जन ॥ ७ ॥
 जनें बोध स्मरावा कीं मोहवी मदिरा मना ।
 अशी खरोखरीं आहे वामनात्मजकासना ॥ ८ ॥

पुण्यपंक्ति.

[हिज्याचा खडा जरी एकच असला, तरी त्याच्या वेगळ्या वेगळ्या पैलूंवरून वेगवेगळ्या दिशांनी प्रकाशकिरणांचें परावर्तन होतें. त्याप्रमाणें साधु पुरुषाचे साधुत्वाचे गुण भिन्न प्रसंगां भिन्न रूपानें दिसून आले, तरी त्या सर्वांचें प्रचोदक कारण एकच असतें. ह्या दृष्टीनें पुढील काव्य वाचिलें असतां त्यांत कांहीं विसंगतपणा नाहीं असें वाचकांना आढळून येईल].

आर्या.

स्वद्योतिर् भास्करसा, धीर अचलसा, गभीर सागरसा ।
 गंगाजलौघसा शुचि, साधुपुरुष न स्तवार्ह होउं कसा ? ॥१॥
 देणें पात्रिं, विपन्ना जपणें, शुचिपथ जनास दाखविणें ।
 हें साधुचें कुलव्रत, येणें^२ तो सार्थ करितसे स्वजिणें ॥२॥
 धन देउनि साधूला सुपथच्युत^३ जो करूं नर झटेल ।
 तो वाहवूं नदीला खालुनि वरती खरोखर शकेल ॥३॥
 नीट मनांत विचारुनि मग साधु करावयास कार्य सजे ।
 कीं तें योग्य न करणें अनुतापा होइ अंतिं कारण जें ॥४॥
 वैभवकालीं कोमल उत्पलसें साधुचें हृदय होतें ।
 आपत्कालीं कर्कश होतें क्षोणीधरापरि^४ अहो ! तें ॥५॥
 चित्तें, वचनें, देहें, चिंती, बोले, करी स्वदेशहित— ।
 तो साधु, इहपरत्रहि^५ मनुजांत सुरांत होइ तो महित ॥६॥
 साधू देशहित करी, रिपुच्या लोभाविजे न लव निधिनें^६ ।
 देशाच्या हाकेला हा केला द्यावयास ओ विधिनें^७ ॥७॥
 देशाच्या हाकेला ओ देइल तोचि साधु म्हणिजेल ।
 संकटपंकीं रुतला निज देश स्वस्थमन खल वघेल ॥८॥
 साधू कोण म्हणावा ? जो निज देशार्थ देह झिजवील ।
 खल कोण ? जो धनास्तव रिपुला निज देश निस्वर्प विकील^९ ॥

१ स्वतःच्या प्रकाशानें झळकणारा. २ त्याच्यामुळें. ३ सन्मार्गापासून ढळलेला. ४ पर्वतासारखें. ५ ह्या लोकां आणि स्वर्गीं. ६ द्रव्यानें. ७ ब्रह्मदेवानें. ८ निर्लज्ज.

नीचाच्या संसर्गा साधु असो, साधु नीचता न वरी ।
 पंकांत पद्म असते नित्य तरी पद्म मलिनता न धरी ॥१०॥
 सत्सरणित साधु सदा स्थिर राहे, शैलेंसा महीवरती ।
 भविं त्यास मोहवात्या प्रहरो, हतशक्ति परतें पर ती ॥११॥
 तृषिता, क्षुधिता, अधना द्यावें जल, अन्न, धन यथाशक्ति ।
 हें उचित म्हणुनि तें करि साधु जरि नसे तथा फलासक्ति १२
 “ साधुपुरुष असुधाशनं देव, ” असें म्हणति तें न वच खोटें ।
 पुण्याचरणोत्थ तथा शोभवि जें तेज तें असे मोठें ॥१३॥
 साधू भवसंतमर्सी^३ दीप जणों मार्ग दाखवायास— ।
 विधि करि, कीं इहलोकीं यात्रा होओ जना न सायास ॥१४॥
 साधुसमागम लोटी दूर अघप्रवणता, सुकृतसरणी— ।
 दावी, पुरुषा लावी निःस्वार्थ मनें स्वदेशहितकरणीं ॥१५॥
 साधुसमागम शुचिता, शुचिता धृति दे, धृति स्वजनभक्ति ।
 ही स्वजनभक्ति मनुजा देशहित करावया विपुल शक्ति ॥१६॥
 आत्मीय म्हणुनि जपला तो जरि झाला कृतघ्न तरि रक्षा- ।
 वाढविला निंबतरू, तो निपजो कटु, न साधु करि रक्षा ॥१७॥
 शांतपणें साधु सही^४ खलकृत अपकार, हात न उगारी ।
 विधिविलसितें विचित्रें दंड खलावरि पडे प्रखर भारी ॥१८॥
 मंवाजी तुकयाच्या अंगावरि थुकुनि कंड तो पावे ।
 छळि साधूला खल परि परिणति उलटुनि खलावरी धावे ॥१९॥
 परिचय पृथग्जनाशीं^५ परिणति दावी विमाननाफलक^६ ।
 परि परिचय साधूशीं होत असे अंतिं सौख्यशमजनक ॥२०॥
 साधुसमागम सुखकर सोमातपर्सा सदैव सकलांस ।
 परि ह्यास असे वृद्धिक्षय, वृद्धिच केवला असे त्यास ॥२१॥
 साधूच्या संगतिनें पावे साधुत्व अधम अल्प तरी ।
 कार्पासगुण सुमाच्या संसर्गे सुखद सौरभास वरी ॥२२॥

१ पापाच्या वासनेची वावटळ. २ अमृत न खाणारा. ३ संसाररूप अंधकारांत. ४ पाप करण्याकडे प्रवृत्ति. ५ सहन करी. ६ हलक्या माणसाशीं. ७ अपमान आहे फल ज्याचें. ८ चंद्राच्या प्रकाशा प्रमाणें. ९ कापसाचा दोरा.

साधू यथार्थनामा एकादा या वधों मिळे जगतीं ।
 साधूंमन्यै शतावधि, भोंदू लक्षावधी जगीं दिसती ॥२३॥
 साधूच्या रूपाचें अनुकरण अनेक लोक करितात ।
 परि साधूचें पाहों अत्यल्पांशें स्वरूप त्यांच्यांत ॥२४॥
 भ्रष्टांनीं वस्त्रें लेखनि, वाच्यनि जसा न साधु नर होतो ।
 हावी चेतःशुद्धी, वाहेर कसाहि कां नर असो तो ॥२५॥
 अनयपथानें चाले दुष्ट म्हणुनि कष्ट भोगितो अंतीं ।
 गेली घडी न येई, निष्फल मग त्यास वाटली खंती ॥२६॥
 कपिभल्लुकसाहाय्ये^२ रामें जिणिला दशानन सलील ।
 साधुत्वलेशविरहित होता तो यातुधानें दुःशील ॥२७॥
 बोधी साधु जया तो क्षुद्र गणी स्वसुख हा नर पदार्थ ।
 शिव^४ रामदासबोधें राज्य करी जनसुखार्थ, न स्वार्थ ॥२८॥
 साधु सदा सकलांना सुचवुनि सरणी सुयोग्य सुखवितसे ।
 ती सरणी अवलंबिति काम त्यांचा फलाढ्य होत असे ॥२९॥
 दर्शनही साधूचें सत्याचा उचलवी नरा पक्ष ।
 शिववास भेटतां क्षणिं झाला जगदेव देशहितदक्ष ॥३०॥
 देशद्रोह गळाला, देशप्रेमा त्याचिया स्थानीं—।
 आला तिरुमलमनीं शिवसहवासें असें पडे कानीं ॥३१॥
 परक्याचा चरै हरजी आला शिवराज्यरीति हेराया ।
 देशद्रोह गळुनि तो पडला शिवभक्त होउनी पायां ॥३२॥
 जो आश्रयार्थ जाई साधूला शरण तो लहे काम ।
 येतां शरण विभीषण लंकेचें राज्य त्यास दे राम ॥३३॥
 निजदेशहितासाठीं स्वार्थ उपेक्षून साधु खटपटतो, ।
 क्षणभंगुर लाभास्तव विकितो निजदेशशत्रुला खल तो ॥३४॥
 सत्संग चिरडितो परभाव जसा नृहरिमंत्रजप भूत ।
 सत्संगजल क्षालुनि अधमल करि चित्त तूर्ण परिपूत ॥३५॥
 साधूला क्षोभविणें, वायूला रोधणें गगनकोणीं, ।
 वृषभास दोहणें वा, हें केलें आजवर वदा कोणीं ? ॥३६॥

१ स्वतांला साधु समजणारे. २ वानर आणि आस्वल यांच्या मदतीने. ३ राक्षस.

४ शिवाजी. ५ हेर.

खलकृत अपकारानें स्पष्ट नराचे जनास गुण दिसती ।
 कल्पकता-विद्वत्ता-मतिमत्ता-सहनशीलता-प्रभृती ॥ ३७ ॥
 कल्पकतेचें यश शिवराया देई अविधकारी ती ।
 अनलीं पडतां कालागुरु तत्सौरभ समीरण वंहाती ॥ ३८ ॥
 साधू दरिद्र तरिही अनघपथप्रवर्ण तो सदा राहे ।
 पंडितशिरोमणीही साधु असुनि गर्व तो न लव वाहे ॥ ३९ ॥
 आत्मीयांचें रक्षण हा क्रम जो साधु तो सदैव वरी ।
 प्रेमेंदंडी त्याला, परि साधु न दे त्या विपक्षकरीं ॥ ४० ॥
 पुण्यें पापें करुनी स्वर्ग नरक मिळवितात साधु खल ।
 जैसें चरित्र ज्याचें तैसें तो अनुभवी यथार्ह फळ ॥ ४१ ॥
 उगवेल कमल गिरिवर, कीं जर वेलेस सिंधु लंघील ।
 तर साधु दिल्या वचना कीं स्वीकरिल्या व्रतास सोडील ॥ ४२ ॥
 रामास सत्यसंधें^१ पाठविलें दशरथें निविड गहना ।
 यश न मळविलें त्याणें आपुलिया लंघुनी अहो ! वचना ॥ ४३ ॥
 साज्याही व्यवहारीं साधुत्वाला असेचि अवकाश ।
 साध्वाचरणें साज्या विपदांचा त्वरित होतसे नाश ॥ ४४ ॥
 वैयक्तिक, सामाजिक, धार्मिक, वा राजकीय, नैतिक वा ।
 व्यवहार असो कांहीं, साधुत्वा विषय, दावि तो विभवा ॥ ४५ ॥
 साधुत्व प्रकटाया अवकाश न राजकारणांत मिळे ।
 हें वचन, अलीक, अनृत, आधारविहीन, भासरूप, शिळें ॥ ४६ ॥
 राजव्यवहारीं न स्थल साधुत्वा असें म्हणूं व नका ।
 प्रभुला प्रकृतीलाही साधुत्वविभंग नेतसे नरका ॥ ४७ ॥
 साधूच्या सर्व गुणां होणें आधार जरि नसे सुकर ।
 तरि साधूचे काहीं गुण अंगीं यावया झटोत नर ॥ ४८ ॥
 ही “ पुण्यपांक्ति ” तुमच्या चित्तीं स्थिर पद करोनिया राहो ।
 तन्मननें होउ तुम्हां शांतीचा इहपरत्रही लाहो ॥ ४९ ॥

१ औरंगजेबाचा तुरंग. २ पापाच्या मार्गाकडे न वळलेला. ३ शत्रूच्या हातीं.

४ खरी आहे प्रतिज्ञा ज्याची.

साधू यथार्थनामा एकादा या वधों मिळे जगतीं ।
 साधूंमन्यै शतावधि, भोंदू लक्षावधी जगीं दिसती ॥२३॥
 साधूच्या रूपाचें अनुकरण अनेक लोक करितात ।
 परि साधूचें पाहों अत्यल्पांशें स्वरूप त्यांच्यांत ॥२४॥
 भगवीं वस्त्रें लेउनि, राखूनि जटा न साधु नर होतो ।
 हावी चेतःशुद्धी, वाहेर कसाहि कां नर असो तो ॥२५॥
 अनयपथानें चाले दुष्ट म्हणुनि कष्ट भोगितो अंतीं ।
 गेली घडी न येई, निष्फल मग त्यास वाटली खंती ॥२६॥
 कपिभल्लुकसाहाय्ये^२ रामें जिणिला दशानन सलील ।
 साधुत्वलेशविरहित होता तो यातुधानें दुःशील ॥२७॥
 बोधी साधु जया तो क्षुद्र गणी स्वसुख हा नर पदार्थ ।
 शिव^४ रामदासबोधें राज्य करी जनसुखार्थ, न स्वार्थ ॥२८॥
 साधु सदा सकलांना सुचवुनि सरणी सुयोग्य सुखवितसे ।
 ती सरणी अवलंबिति काम त्यांचा फलाढ्य होत असे ॥२९॥
 दर्शनही साधूचें सत्याचा उचलवी नरा पक्ष ।
 शिववास भेटतां क्षणिं झाला जगदेव देशहितदक्ष ॥३०॥
 देशद्रोह गळाला, देशप्रेमा त्याचिया स्थानीं—।
 आला तिरुमल्लमनीं शिवसहवासें असें पडे कानीं ॥३१॥
 परक्याचा चरें हरजी आला शिवराज्यरीति हेराया ।
 देशद्रोह गळुनि तो पडला शिवभक्त होउनी पायां ॥३२॥
 जो आश्रयार्थ जाई साधूला शरण तो लहे काम ।
 येतां शरण विभीषण लंकेचें राज्य त्यास दे राम ॥३३॥
 निजदेशहितासाठीं स्वार्थ उपेक्षून साधु खटपटतो, ।
 क्षणभंगुर लाभास्तव विकितो निजदेश शत्रुला खल तो ॥३४॥
 सत्संग चिरडितो परभाव जसा नृहरिमंत्रजप भूत ।
 सत्संगजल क्षालुनि अघमल करि चित्त तूर्ण परिपूत ॥३५॥
 साधूला क्षोभविणें, वायूला रोधणें गगनकोणीं, ।
 वृषभास दोहणें वा, हें केले आजवर वदा कोणीं ? ॥३६॥

१ स्वतांला साधु समजणारे, २वानर आणे आस्वल यांच्या मदतीने, ३ राक्षस.

४ शिवाजी. ५ हेर.

खलकृत अपकारानें स्पष्ट नराचे जनास गुण दिसती ।
 कल्पकता-विद्वत्ता-मतिमत्ता-सहनशीलता-प्रभृती ॥ ३७ ॥
 कल्पकतेचें यश शिवराया देई अविंधकारी ती ।
 अनर्लीं पडतां कालागुरु तत्सौरभ समीरणं वंहाती ॥ ३८ ॥
 साधू दरिद्र तरिही अनघपथप्रवर्ण तो सदा राहे ।
 पंडितशिरोमणीही साधु असुनि गर्व तो न लव वाहे ॥ ३९ ॥
 आत्मीयांचें रक्षण हा क्रम जो साधु तो सदैव वरी ।
 प्रेमेंदंडी त्याला, परि साधु न दे त्या विपक्षकरीं ॥ ४० ॥
 पुण्यें पापें करुनी स्वर्ग नरक मिळवितात साधु खल ।
 जैसें चरित्र ज्याचें तैसें तो अनुभवी यथार्ह फळ ॥ ४१ ॥
 उगवेल कमल गिरिवर, कीं जर वेलेस सिंधु लंघील ।
 तर साधु दिल्या वचना कीं स्वीकरिल्या व्रतास सोडील ॥ ४२ ॥
 रामास सत्यसंधें^१ पाठविलें दशरथें निविड गहना ।
 यश न मळविलें त्याणें आपुलिया लंघुनी अहो ! वचना ॥ ४३ ॥
 साध्याही व्यवहारीं साधुत्वाला असेचि अवकाश ।
 साध्वाचरणें साध्या विपदांचा त्वरित होतसे नाश ॥ ४४ ॥
 वैयक्तिक, सामाजिक, धार्मिक, वा राजकीय, नैतिक वा ।
 व्यवहार असो कांहीं, साधुत्वा विषय, दावि तो विभवा ॥ ४५ ॥
 साधुत्व प्रकटाया अवकाश न राजकारणांत मिळे ।
 हें वचन, अलीक, अनृत, आधारविहीन, भासरूप, शिळें ॥ ४६ ॥
 राजव्यवहारीं न स्थल साधुत्वा असें म्हणूंच नका ।
 प्रभुला प्रकृतीलाही साधुत्वविभंग नेतसे नरका ॥ ४७ ॥
 साधूच्या सर्व गुणां होणें आधार जरि नसे सुकर ।
 तरि साधूचे काहीं गुण अंगीं यावया झटोत नर ॥ ४८ ॥
 ही “ पुण्यपांक्ति ” तुमच्या चित्तीं स्थिर पद करोनिया राहो ।
 तन्मननें होउ तुम्हां शांतीचा इहपरत्रही लाहो ॥ ४९ ॥

१ औरंगजेबाचा तुरंग. २ पापाच्या मार्गांकडे न वळलेला. ३ शत्रूच्या हातीं.
 ४ खरी आहे प्रतिज्ञा ज्याची.

अनुष्टुभ् छंद.

रचिलें “ पुण्यपंक्ती ” हें काव्य वामननंदनें ।

तें लोकां मार्ग दावूनी त्यांचीं आनंदवो मनें ॥५०॥

श्री शारदा

[श्री ही संपत्तीची देवता श्राणि शारदा ही विद्यची देवता. ह्या दोघांच्या सामर्थ्याची तुलना ह्या काव्यांत केली आहे].

वृत्त सौदामिनी.

समर्था महीमंडलीं श्री खरी, दुजा वस्तुला ये न तीची सरी ।

जरी शारदा श्रेष्ठ आहे गुणीं तरी श्रीहुनी मानिजे ती उणी ॥ १ ॥

सदा श्रीस लाघे अरुद्धा गती नदी काय वर्षर्तुकांलीन ती ।

परी शारदेला मिळेना स्थल, तिचा सर्व ठायीं सदा हो छल ॥ २ ॥

धनें जो असे आह्य तज्जल्पना जनें भाविजेतात सत्कल्पना ।

जनीं शारदा पावते तुच्छता जरी तद्वचें पार्वनें तत्वता ॥ ३ ॥

धनें आह्य तो कर्कशा गी वदे, तथा मञ्जुतेचें जन श्रेय दे ।

जरी सूनुता गी वदे शारदा तरी ती तिरस्कार पावे सदा ॥ ४ ॥

धनें आह्य तो वक्रता आदरी, जनीं स्तोत्रि “ सारल्य त्यातें भरी ”

विपर्यस्त सारल्य वा वक्रता भरी विस्मये मन्मना तत्वता ॥ ५ ॥

जयीं श्री समृद्धा त्याच्या गुणा इयत्ता न ऐसें न वाटे कुणा ? ।

कुलीनत्व, पांडित्य, वेद, स्मृती वसे, शास्त्र, विद्या तथा संगतीं ॥६॥

वदो श्री कुठेंही असत्या गिरा तिची सत्यता शैलमूलस्थिरा ।

श्रुतीनें, स्मृतीनें विरुद्धा जरी तरी श्रीगिरा मानिजे ती खरी ॥ ७ ॥

त्रपा श्रीसमृद्धीं दिसेना लव शशाचे शिरीं जेंवि शृंगोद्ध्वं ।

जरी नम्र होओनि तो नाचला तरी लोक वानी सदा त्याजला ॥८॥

१ बरोवरी. २ ज्याला कांहीं अडथळे नाहींत असें गमन. ३ पावसाळ्यांतील.
४ पवित्र. ५ वाणी, भाषण. ६ स्तुति, प्रशंसा. ७ उलट्या अर्थानें योजलेले. ८
सीमा, मर्यादा. ९ लाज. १० शिंग उगवणें.

जया श्री कृपादृष्टिनें पाहते तयाचेकडे श्रेष्ठता वाहते ।
 कितीही असो मूढ वा मूर्ख तो, जनीं आदरा हातसे पात्र तो ॥९॥
 करी वास ऋद्धी जयाचे घरीं तयाचे घरीं सिद्धि पाणी भरी ।
 मनीं कोणताही धरो काम तो, वघों नित्य साफल्य तो पावतो ॥१०॥
 असे जो धनें आढ्य त्याच्या कृती जना ऐकियेल्या करीती कृती ।
 जरी सर्वसामान्य त्या तत्वतां तरी पावती त्या जनीं मान्यता ॥११॥
 कृपादृष्टिनें श्री जयातें बघे तयीं भाविजेतीं न लोकीं अधें ।
 जरी तो करी घोर हत्या तरी सदा कौतुकें लोक त्याचीं करी ॥१२॥
 धनाढ्याचिया दारुणा दुष्कृती जना पुण्यशीलत्वजा वाटती ।
 करो ब्रह्महत्या, पिओ वारुणी, धजे त्या न निंदावयाला कुणी ॥१३॥
 पराची हरो स्त्री धनें आढ्य तो जना क्षम्यसा तो सदा वाटतो ।
 परस्त्री हरो गर्ह्य मार्गें, तया न कोणी सजे मर्त्य निंदावया ॥१४॥
 धनाढ्यें सुखें लाच खावा तया उठेना कुणी लोक निंदावया ।
 दरिद्रा पचे लाच हें होइना, क्षमा त्यास कोणी कधीं दाविना ॥१५॥
 असत्यास सत्यत्व दीजे घनें, असत्यत्व सत्यास त्या साघनें ।
 असत्यत्व सत्यत्व कीजे घनें, बडा कीमया मानिजे हा जनें ॥१६॥
 धनें आढ्य जो त्याचिया मत्सरा चढाओढ हा शब्द लागे वरा ।
 म्हणे लोक "तो व्हावया स्वोन्नती झटे; वृत्ति त्याची प्रशस्या अती १७॥
 धनें आढ्य तो जारिणापुत्रही सुवंश्यत्व पावे, खरी गोष्ट ही ।
 तयीं मिश्रवीजत्व पावे लय; नसे तीर्थतोयीं अघाला भय ॥१८॥
 धनें आढ्य तो गौलि देई तरी म्हणे लोक "त्याच्या दया अंतरीं ।
 तयाची क्रुधीं पाहिजे न स्थिरा, उद्या शांत होईल तो साजिरा" १९॥
 धनें आढ्य इच्छी धना आणिका, अधाशीपणा दावितो तो निका ।
 अधाशीपणा लोक त्याचा म्हणे असे दानकींमें, वृथा बोलणें ॥ २० ॥
 मदोन्माद उत्पन्न जी श्री करी तदन्वेषणेच्छा धरा नांतरीं ।
 तुम्हा शांतिदा, कामदा, सौख्यदा सदा तीच होईल हो शारदा ॥२१॥
 झटा मेळवूं शारदेची कृपा करोनी उदंडा प्रयत्ना तपा ।
 तुम्ही सौख्य पावाल कीं थोरसें न जें द्यावया श्री समर्था असे ॥२२॥

बहू गांजिलों, ताडिलों, नाडिलों धनाढ्या खलांहीं, उगा पीडिलों ।
 तरी शारदेच्या कृपेनें मला सुखाचा वरासा निधी लावला ॥ २३ ॥
 नको श्री, पुरे शारदेची कृपा; उमासूनुं टाकीलें मागे नृपा ।
 शमा शारदा शुद्ध देई जया तथा श्रीकृपा पाहिजे कासया ? ॥ २४ ॥

श्री शारदाकवन वामननन्दनास—
 विद्याधरास वितरो शम; नान्य आस ।
 लोकांसही सुखद तें नववृत्तरम्य—
 हो; ताद्विचार न नवे, जरि वा अगम्य ॥२५॥

स्पृश्यास्पृश्यनिरूपण.

(शिवाशीव)

[रोटीवेटी ह्या व्यवहारामध्ये स्पृश्य आणि अस्पृश्य हा विचार करावा; परंतु सार्वजनिक कामांत विटाळ मानूं नये असे विचार ह्या काव्यांत कवीनें प्राथत केले आहेत.]

वृत्त आर्या

संहातिनें देशाचीं जीं कार्ये देशभक्त करितात ।
 तीं करितां ते स्पृश्यास्पृश्यत्वविचार नाणिति मनांत ॥१॥
 रोटी वेटी देतां घेतां निर्वधे^२ जातिचे पाळी ।
 परि मूल्य त्यां इतर व्यवहाराच्या न साधु दे काळीं ॥२॥
 मी ब्राह्मण तो अंत्यज, त्याचा स्पर्शहि नको मुळींच मला ।
 हें आजवरि कधींही ब्राह्मण न म्हणावया दिसे सजला ॥३॥
 देशाचीं करितांना कार्ये धरि देशभक्त न विटाळ ।
 हिंदू सारे एकचि, सारे ते हिंदूभूमिचे वाळ ॥४॥

१७ विद्याधर कवि. १८ राजे लोकांहून अधिक सुख पावेल. १९ सौदामिनी नांवाच्या प्रचलित नसलेल्या वृत्तामुळें रमणीय. २०जूट,एकोपा. २१शिवाशिवाचा विचार. २२ नियंत्रणा.

अस्पृश्यां वगळुनि जो देशाच्या भावुकीं झटेल नर ।
 तो अत्रातें पचवूं पाहेल असोनि रूग्णही जठर ॥५॥
 सगळ्याही जातींच्या ऐक्यानें देशकार्य साधेल ।
 नसतां पुरोहितादिक यजमान न मखफलास पावेल ॥६॥
 अंत्यजपथकें होतीं शिववाच्या वाहिनीमधिं अनेक ।
 शिवला कधीं तथाच्या मूर्खपणाचा मनास न विवेकें ॥७॥
 अंत्यज सैनिक घेउनि लढला यवनांविरुद्ध शिवराया ।
 स्पृश्यास्पृश्यविचारा अवसर न दिला तयें मनिं शिराया ॥८॥
 सामान्य शत्रु आला चाल करुनि त्यास दूर साराया ।
 शिववानें कास कसुनि साच्या हिंदूस जुळविलें याया ॥९॥
 मूर्खपणाचा केला त्यानें न विवेक, सर्व सम त्याला ।
 सर्वा जुळवुनि नेलें देशाचें नष्टचर्य विलयाला ॥१०॥
 हा अंत्यज मी ब्राह्मण, देशहित बुडो, शिवेन मी न तया ।
 हें न म्हणेल ब्राह्मण देशहितीं काळजी पवित्र जया ॥११॥
 देशाचें हित करितां ब्राह्मण अंत्यज असा नुरे भेद ।
 हा भेद केलियानें देशहिताचाच होइ विच्छेद ॥१२॥
 समरीं ब्राह्मण अंत्यज दंडाला दंड लावुनी प्रेमें - ।
 लढले, लढती, लढतिल, देश अशानेंच भरतसे क्षेमें ॥१३॥
 सार्वजनीन सभास्थलिं समरीं संकटिं समान सगळेच ।
 समजून शिवाजीनें देशाचा दूर सारिला पेंच ॥१४॥
 हिंदूहिंदूमध्ये शिववानें भेद आणिला न मनीं ।
 सर्वा समान समजुनि झाला तो आदरास पात्र जनीं ॥१५॥
 दास्यभुजंगास्यक्षुरभुज वंद्य तुम्हास शिव असेल जर ।
 तर तत्पथानुसरणीं वाटावी कां वरें तुम्हा कचर ? ॥१६॥

१ हित, कल्याण. २ रोगिष्ठ. ३ यज्ञाच्या पुण्याला. ४ महारांचीं सैन्ये.
 ५ भेदाची भावना. ६ कठिण दशा. ७ परवशतारूपी सर्पाच्या तोंडाला कुन्हाडी-
 प्रमाणें आहे बाहु ज्याचा असा शिव म्ह० शिवाजी. ८ त्याच्याच सरणीनें
 चालावयाला.

या जवळिं अंत्यजांनो, कचरुंच नका, तुम्ही अम्ही एक ।
 साधूं देशहितातें, सत्प्रेमाचा न शक्य अतिरेक ॥१७॥
 प्रेमानें एकवटुनि सहवीर्य करोनि देशहित साधूं ।
 देशहिताच्या कामीं न विटाळा स्थान वितरिती साधू ॥१८॥
 स्पृश्यास्पृश्य, शिवाशिव, वर्ण अधम उच्चतम, असा भेद ।
 देशहितीं नुरतो हें तत्त्व शिकवितात आपणा वेद ॥१९॥
 स्पृश्य गणा अंत्यज, ह्या स्पृश्यत्वांतुनि निघेल सहवास ।
 प्रेमाहि सहवासांतुनि, त्यांतून निघेल गाढ विश्वास ॥२०॥
 विश्वासांतुनि ऐक्य स्थिर, साहाय्यस्पृहा त्यांतून ।
 तींतुनि देशकार्यप्रगति विभवमार्गि होइल अनून ॥२१॥
 धिक् त्यां नरां करिति जे उच्चावचवर्णभेद देशहितीं ।
 धिक् त्यां नरां शिवाशिव देशहितीं जे मनांत दृढ धरिती २२॥
 ह्या स्पृश्यास्पृश्यत्वा भूता प्रेमें नृसिंहमंत्रेंच ।
 सहवीर्य करुनि पळवूं, देशाचा दूर साहं या पेच ॥२३॥
 जो मांगाला भाऊ, घेडाला बाप, वैदुला मुलगा !
 समजे देशहिताच्या कामीं तो देशभक्त, तद्यश गा ॥२४॥
 स्पृश्यास्पृश्यविचाराचें निरूपण करी कवी- ।
 वामनात्मज, तें लोकां मार्गदर्शक हो भवीं ॥२५॥

वेलावेदन

[योग्य वेळीं योग्य गोष्ट केली पाहिजे असा बोध ह्या गोष्टींत केलेला आहे. वेला म्हणजे योग्य वेळ आणि वेदन म्हणजे ओळखणें.]

वृत्त उपजाति.

गोदावरीच्या तटिं खेळ नाना एके दिनीं बालक खेळतांना ।

दुर्दैवयोगें निसरोनि पाय निमग्न झाला जलिं हाय ! हाय ! ! ॥ १ ॥

३ बळकट. ४ एकमेकांना मदत करण्याची इच्छा. ५ हा वरच्या जातीचा आणि हा खालच्या जातीचा असा फरक. ६ शिवाशिवचा विचार हाच कोणी भूत (पिशाच), त्याला प्रेमरूपी नृसिंहमंत्रानें एकोप्याने हांकून लावूं आणि देशाची दुःस्थिति नाहींशी करूं.

केले तयें यत्न तटास याया, ते किन्तु गेले सगळेच वायां ।
 होणार आतां मम जीवनाश म्हणोनि दुःखें रडला हताश ॥ २ ॥
 जलोपकंठद्रुममूल त्याला लाधोनि दैवें मृत तो न झाला ।
 तो राहिला मूळ धरोनि हातीं, जलीं तयाची स्थिति कष्टदा ती ॥३॥
 हाका तयानें बहु मारिल्या हो “ माझा नका हो ! जन अंत पाहों ।
 या, लोक हो, सत्वर येथ, पावा ! तारा मला देउनि हात धावा ! ॥४॥
 जलांत मी वास शकें न साहों, या, या, त्वरेनें जन शीघ्र, या हो ! ।
 कालव्यया व्यर्थ करूं नका हो ! जलामधीं मी न शकेंच राहों ” ५॥
 आक्रोश ऐसा परिसोनि आला कोणी महापंडित त्या स्थलाला ।
 परंतु द्याया कर तो मुळाला हा हंत ! हा हंत ! ! न सिद्ध झाला ॥६॥
 तयास तो बालक पाहतांची साहाय्य दीनस्वरपूर्व याची ।
 “ बाहेर काढा मजला, चला, या ! व्हा सिद्ध साहाय्य मला कराया ७
 घाला उडी, या जलिं, शीघ्र या, या ! हें याचितों दीन पडोनि पायां ।
 करा कृपा, द्या मज शीघ्र हात, नाहीं तरी मी भरतों जलांत ” ॥८॥
 ऐकोनि तो पंडित याचना ही कठोर दृष्टी बळवोनि पाही ।
 न युक्ति बालोद्धरणं करून राहे विलोकीत तटावरून ॥ ९ ॥
 बोले तया पंडित उग्र ऐसें, “ त्वां मौख्य केले मज सांग कैसें ? ।
 पोहावया येत तुला नसून आलास कां धाष्ट्य इथें करून ? ॥१०॥
 तूं वाटसी मूर्ख मुला ! अतीव, झाला नकोसा तुज काय जीव ? ।
 आलास केल्याविण कां विचार करावया या स्थलिं तूं विहार ? ११।
 विचार केल्याविण कोणतेंही करील जो बालिश कृत्य देही ।
 तो देहविध्वंस फलास भोगी, सिद्धांत ऐसा कथितात योगी ॥१२॥
 तटावरोनी जल पाहिल्यानें पोहावया येइल या भ्रमानें ।
 घेई उडी जो जलिं तो जलीं न घेई यमाच्या मुखिं बुद्धिहीन ॥१३॥
 पोरां ! तुवां बालिश कृत्य केले त्याचेंच ऐसें फल हें उदेलें ।
 हें भोग आतां फल पोरछ्यारे ! कीं चित्तिं तूझ्या न विवेक थारे १४

१ पाण्याच्या कांठावरील झाडाचें मूळ. २ केवीलवाण्या आवाजानें. ३ मुळाला बाहेर काढण्यासाठीं. ४ माणूस. ५ मूर्खपणाचें.

पोहावया येत तुला नसून खेळावयाला इकडे धरून- ।
 कशास आलास धरून हूप? हा खेळ पोरा तव मृत्युरूप ॥ १५ ॥
 आम्हेडितानें गुरुतुल्यतेला पोरा ! कधीं बालिश सांग गेला ।
 सामर्थ्य अंगीं नसतां उगाच झटेल तो भोगिल दुःख साच ॥ १६ ॥
 अशक्त जो चेतवितो बळीला तो मूर्ख; तो भोगि विपत्ततीला ।
 येथें विहारास्तव पातलास, आतां उगा ओरडसी कशास ? ॥ १७ ॥
 पोरा, न पोहूं शकतां जलांत उडी विहारास्तव घालितात ।
 ते मंत्र वा औषधि नेणतांच भुजंगपुच्छावरि देति टांच ॥ १८ ॥
 भुजंग मंत्रौषधि नेणत्यानें न कोपवावा; शुभ होइ यानें ।
 नसोनियां बाण धनुष्य हातीं न शहाणे व्याघ्रविलांत जाती ॥ १९ ॥
 कठोर खाया चणकां कधीं न इच्छील तो जो नर दंतहीन ।
 जलीं न तो ये विहरावयास पोहावया येत नसे जथास ॥ २० ॥
 अज्ञात जो शब्द कधीं न बोले, अज्ञात रागावरि जो न डोले ।
 अज्ञात मार्गों न शिरे अकालीं तो मानिजे पूर्णविवेकशाली ॥ २१ ॥
 वक्तृत्व हें ऐकुनि वाळ गागे, साहाय्य आत्मोद्धरणार्थ मागे ।
 रुचेल कैसा मरणोन्मुखास अस्थानबोध ? प्रिय तो न त्यास ॥ २२ ॥
 म्हणे, “पुरे, बोध करूं नका हो, वाहेर काढा, मरतो उगा हा !
 द्या हात, ओढा मजला तटास, हें याचितों जोडुनि मी करास” ॥ २३ ॥
 संझाप हा ऐकुनि त्या स्थलाला कोणी अडाणी परि सुज आला ।
 त्याणें उडी घालुनि तक्षणास वाहेर तो आणियला तटास ॥ २४ ॥
 पित्याकडे वालक पोचवीला, आनंद त्याला बहु चाखवीला- ।
 ह्या कालवेच्या पुरुषें; त्याला कृतज्ञ हा तात वद वचाला ॥ २५ ॥
 “माझ्या मुला वांचविलें तुवां रे ! दया तुझ्या फार मनांत थारे ।
 झाले तुझे हे उपकार थोर, त्वां वाचवीला मम आज पोर ॥ २६ ॥
 झाला पुनर्जन्माचि मत्सुताचा, विमोक्ष होई न तुझ्या करणाचा ।
 तथापि ह्या अल्प धनास घे तूं, होओ तुला हें धन सौख्यहेतू ॥ २७ ॥

६ तौतरे किंवा आडखळत भाषण. ७ बृहस्पतीच्या योग्यतेला. ८ संकटांची परंपरा. ९ हरभरे. १० गायनाची धाटणी. ११ भलत्याच वेळीं केलेला. १२ योग्य वेळ जाणणाच्या. १३ फेड. १४ सुखाला कारण.

त्वत्कृत्यमानेन धन अल्प आहे, नको अन्हेरूं तरि, घे अतां हैं” ।

वदोनि ऐसें धन वोपियेलें, कृतज्ञतेला बहु दावियेलें ॥ २८ ॥

कृतज्ञता यापरि दाखवून निरोपिला तो जनकें नमून ।

गेला गृहा तुष्ट सुवर्णदानें, सत्कृत्य त्याचें स्ताविलें जनानें ॥ २९ ॥

अप्रासंगिक बोध जो करिल तो लोकामधें निंदिजे,

साहाय्य द्रुत जो करील समयीं तो सज्जनें वंदिजे ।

हैं लोकां कळवावयास्तव कथारूपें अती अल्पसें

‘वेलावेदन’ नाम काव्य रचिलें विद्याधरें हैं असें ॥ ३० ॥

गुलाबाच्या फुलाचे भाषण.

गुलाबाच्या फुलाचे भाषण.

वृत्त आर्या.

फिरतां मी उद्यानीं पडला संवाद माझिया कानीं ।

तो कळवितों जनांतें जाणुनि होईल बोधद त्यांतें ॥ १ ॥

बघुनि गुलाबा त्यातें धिक्कारुनि वोलला नर वचातें ।

“ तूं कुसुमजातिलांच्छन, तव दुष्टत्वे विपण्ण होइ मन ॥ २ ॥

तुज पाहूनि गुलाबा येतो अतिशयित कोप मजला वा ।

न दिसेल फुला तुजसम कोणी कोठेंहि दुष्ट वा अधम ॥ ३ ॥

जनसुख भंगुनि तुजला होतो आनंद फार फार खला ।

रूपें मोहविसि परी जाउं न इच्छिसि कुणाचियाहि करीं ॥ ४ ॥

तुज तोडूं सरसावें जो रूप तुझें बघेन या भावें ।

कंटक बोचून तथा पावसि आनंद रे सुमा अदया ॥ ५ ॥

ध्याया तव वास तुला जर कोणीं तोडिलें जपून फुला ।

तर पाकळ्या भराभर गाळिसि कुसुमा समस्त भूमिवर ॥ ६ ॥

ही दुष्टता कितितरी ? येईल कुणासही तुझी न सरी ।

तव वसति योग्य रानीं, योग्य न तूं यावयास उद्यानीं” ॥ ७ ॥

हैं वचन त्या नराचें परिसुनि सुम वोललें गुलाबाचें ।

“ सजलास कसा द्याया दोष मला जो वसे तुझ्या ठाया ॥ ८ ॥

अधम खुशाल मला म्हण, परि सौजन्य न तुम्हा नरांत कण ।
 नर दिसति अधम मातें, गणितों मी अदय सर्वहि नरातें ॥ ९ ॥
 स्वसुखास्तव नर तोडिति कुसुमें, त्यांच्या न लक्ष्य देति हितीं ।
 सुंदर असतां हातीं धरुनि सकौतुक सुमें नर पहाती ॥ १० ॥
 तद्गंधहि नर घेती परि सुकतां स्थान अवकरीं देती ।
 जो वस्तु सुखद तोंवर आदर, मग तुच्छ लेखितात नर” ॥११॥
 “सुमोक्ति” नाम हें काव्य रची वामननंदन ।
 अन्योक्तिरूप बोधें तें जनांचें तोषवो मन ॥ १२ ॥

शंकातंक.

[विश्वाची रचना व व्यवस्था पाहून कवीच्या मनांत ज्या शंका किंवा प्रश्न उद्भवले, त्यांपैकी काहींचें दिग्दर्शन पुढील काव्यांत केलें आहे.]

वृत्त मन्दाक्रान्ता.

विश्वोत्पत्ति प्रगुण न कळे, नाकळे विश्वरूप,
 आतप्रोत स्फुटतर जयीं भेदसाम्यें अमूप ।
 होई विश्वाकलनविषयीं कुण्ठिता धी नराची,
 जिज्ञासा ती परि नचि शमे मोघ होतांहि त्याची ॥ १ ॥
 कोणासाठीं अतुल कवणें मांडिला हा पसारा ?
 केव्हां कैसा श्रमजनक तो वाहतो व्याप सारा ? ।
 हें जाणाया सतत झटले आजवेरी न थोडे,
 विश्वाचें हें परि उकललें थोर कोणा न कोडें ! ॥ २ ॥
 कां धात्यानें प्रथम जगडव्याळ हें विश्व केलें ?
 कां तें केल्यावरि न तदवस्थानिं तच्चित्त ठेलें ?
 कोठें गेला ? दडुनि बसला कोणत्या स्थानिं धाता ?
 त्या स्थानीं तो बसुनि करितो काय तो कार्य आतां ? ॥ ३ ॥

१ जाणता येत नाहीं. २ विश्व जाणण्याच्या कामां. ३ निष्फळ. ४ तें नीटपणें चालावें यासाठीं.

कां धात्यानें भुवन राचिलें हें असें दोषयुक्त ?
त्याचे हेतू शुचि अशुचि वा कां असावे अनुक्त ?
लाखों वर्षे नर झटतसे हेतु ते आकळाया,
त्याचे सारे परि अजवरी जाहले यत्न वाया ॥ ४ ॥

ज्यांच्या चित्तीं अघ अवकरीं जेंवि मूत्रास्थिविष्टा
त्यांतें लोकीं धन मिळतसे ऋद्धि, सिद्धि, प्रतिष्ठा ।
ज्यांच्या चित्तीं दुःखित लवही थोरले आढळेना
त्यांना चिन्ता छळिति, विपदा गांजिती कां कळेना ॥ ५ ॥

पुत्राभावे विपुल धन तें जाय नाशा नराचें,
याद्विस्तारें धनदहृदयीं घोर मात्सर्य डाचे ।
पोरें त्याला विपुल असती ज्यास ठावा न पैसा,
सांगा मातें अदय विधिचा वक्र हा मार्ग कैसा ॥ ६ ॥

भक्ति प्राज्ञ्या हृदयिं वसते त्यांस दुःखें अपार,
जे पाखण्ड स्वलिर्तनय ते पावती सौख्य फार ।
ही भोगाची विपम सरणी कां दिसावी जगांत,
ही मच्छंका लवभरि विचारान्ति नाहींच जात ॥ ७ ॥

कोठें कान्ता निजपतिचिया अर्पिते बाहु कंठीं,
कोठें बाला रडुनि विधवा आपुलें आयु कंठी ।
संसारीं कां न अनुभवति सर्व नारी सुखातें,
ह्या भेदाचा नर उलगडा कोण सांगेल मातें ? ॥ ८ ॥

कोठें वीणा सुखवित असे श्रोतियांतें स्वरांनीं,
हा ! हा ! ऐसें रुदन पडतें घोर अन्यत्र कार्णी ।
एकायाला ध्वनि मधुर कां येत सर्वत्र नाहीं ?
हें सांगावें मजसि गहन ज्ञान मुज्ञां नगांनीं ॥ ९ ॥

नारी एका सुमधुरतनू मोहवी सर्व लोक,

१ न सांगितलेले; गूढ. २ उकिरडा. ३ मूत--हाडें-मळ. ४ पाप. ५ राहिलेले.
६ कुबेराच्या चित्तांत. ७ पुष्कळ. ८ नीतिभ्रष्ट.

अन्या नारी पतिहि न वधे कीं तिला थोर पोके ।
 रम्या साच्या त्रिभुवनिं अहो ! कां स्त्रिया जन्मती न ?
 हें जाणाया परिभितिमती ही समर्था मती न ॥ १० ॥
 निंदा कोणी परिशिति नर क्षीणलज्ज स्व कानें,
 निंदा कोणी करिति नर हो ! स्वें मुखें कौतुकानें ।
 पाहों येथें नर वधिर जे, मूक जे भाग्यहीन,
 देवस्तोत्रश्रवणपठना जे करों जाणती न ॥ ११ ॥
 एका नारी मुदितहृदया पाहते पुत्रकेली,
 अन्या वन्ध्या सुतमुखसमालोकसौख्या मुकेली ।
 साच्या नारी तनयतनयालाधिनें कां न तुष्ट ?
 कांहीं नारींवरि भुवनिं या दैव कां हांड रूष्ट ? ॥ १२ ॥
 देखों लोकीं सुखरहित ती स्त्री जिला पुत्र एक,
 तीही शोका करित बसते पुत्र जीला अनेक ।
 बोला साम्य स्थितींत नसतां कार्य कां एक तें हो ?
 आहे जी ती स्थिति असुखदा कां जनाला गमे हो ? ॥ १३ ॥
 कोठें नाचे जनक भवनीं पुत्रजन्मप्रहर्षे,
 कोठें देखों तनयमृतिनें तात शोकाश्रु वर्षे ।
 ताताआर्षीं तनय मरती कां कळेना मला हें,
 दीर्घायुष्ये सहित न सुता कां पिता सर्व लाहे ? ॥ १४ ॥
 कोठें अर्णावसन करितें सह्य हेमन्तकाल,
 कोठें काष्ठावसनं पुरुष क्लेश भोगी कराल ।
 सर्वांना कां पट न भिळती शैत्य वारावयाला ?
 ह्या भेदा कां स्थल भुवि भिळे ठाउकें हें कुणाला ? ॥ १५ ॥
 पक्वान्नांचा विपुल दिसतो एकगेहांत राशी,
 अन्नभावे शतमित नर प्रेक्षितों कीं उपाशी ।

१ कुबड, २ समर्थाद, ३ निर्लज्ज, ४ आपल्या मुलांची क्रीडा, ५ पुत्रमुखा-
 वलोकनाचा आनंद, ६ अंगावर मुळीच वस्त्र नसलेला, ७ भयंकर, ८ शेकडो.

सर्वाना कां अनुपरिभिती अत्र लाधे न खाया ?
 ह्या प्रश्नाचा क्षम उलगडा कोण आहे कराया ? ॥ १६ ॥
 देखों दुष्ट द्रविण दुरितद्रोणिकाशय दावी,
 भोगी भाग्ये भवनिं, भविकां भोग्यभांडार भावी ।
 निःस्वां नानांनिकृतिनिहतां नीतिमन्तां नरांतें;
 ह्या भेदाचा नर उलगडा कोण सांगेल मातें ? ॥ १७ ॥
 देखों झाकी मलिन सरणी आपुली वावदूक,
 निंदा ऐके अमलिनही तो जो समाभीतिमूक ।
 जिव्हा त्याची गळुनि न पडे जो अघा पुण्य दावी,
 हें कां व्हावें ? अनघरसना कां सभामूक व्हावी ? ॥ १८ ॥
 जे शक्तीला नय करिति वाक्पाटवें ते स्वतन्त्र,
 पाहों लोकीं जन परवश न्याय दे ज्यास मंत्र ।
 लोक न्याया अनुसरुनि कां पारतंत्र्यास लाहे ?
 अन्यायें कां अपरवशता ? कोण सांगे मला हें ? ॥ १९ ॥
 कोणी विष्णू, शिव कुणि भजे, लिंग कोणी शिवाचें,
 दत्तात्रेय त्रिगुणं, यदुंप, ब्रह्म अव्यक्त वाचें ।
 कां हा भेद ? स्फुटगुण न कां जो जगाचा नियन्ता ?
 भेदाभावे भुवनिं न दिसे देव कां साधुसंतां ? ॥ २० ॥
 भूकम्पादि प्रतिभय अशा क्रांति होतात कां हो !
 लाखों प्राणी मिळविति जयीं मृत्यु हा घोर लाहो ? ।
 ज्याचें आवश्यक न जनु तो प्राणि कां जन्म पावे ?
 जन्मा यावे अगतिकतया कां तयानें मरावें ? ॥ २१ ॥
 नेत्रां भासे उपरि वधतां मानवी देह रम्य,
 गूढाकूतें हृदय परि तें कां असावें अगम्य ? ।
 बाह्यात्कारें पुरुष शपथा वाहुनी प्रेम दावी,
 त्याच्या चित्तीं परि कुटिलता कां निगूढां रहावी ? ॥ २२ ॥

१ ज्याला जितकें पाहिजे तितकें. २ पापहर्षी डोहाचा भाग. ३ सुखदायक वस्तूस. ४ दरिद्रा. ५ विविध अपकारांना पीडित. ६ सत्त्वरजस्तम गुणांनी उपलक्षित. ७ कृष्ण. ८ वाचनें. ९ गुप्त विचारांनी. १० लपलेली.

न्यायें, कष्टं पुरुष मिळवी दानभोगा धनास,
 त्यातें चौर्यें हरुनि करितो स्तेन नानाविलास ।
 ज्याचें त्याच्याजवळ धन कां दानभोगा न राहे ?
 पाहों एक श्रम करि, फलास्वाद घे अन्य; कां हें ? ॥ २३ ॥
 भोगेच्छेनें खल परनरस्त्रीमुखातें विलोकी,
 नेत्राभावें दिवस ढकली आपुले अंध शोकी ।
 ह्याला नेत्रें नसति म्हणुनी पाहिना देवमूर्ति,
 तो कां नेत्रें वळवित असे व्हावया कामपूर्ति? ॥ २४ ॥
 देखों कीं जो स्तनगतपयःपानवर्धिष्णु बाल
 त्याची माता मरुनि चिर तो क्लेश भोगी कराल ।
 त्या बालाला जनन तरि कां क्लेशभोगा मिळावें ?
 कीं मातेला तरि मरण तें कां न आधींच यावें ? ॥ २५ ॥
 राजे लोभव्यथित करिती एकमेकांत संख्ये,
 ज्यांच्यायोगें मिळविति सदा मृत्यु देही असंख्य ।
 सांगा जन्मे अनुचित तृषा राजचितीं कशास;
 जी लोकां दे पितृपतिचिया^१ व्यर्थ धामीं निवास ? ॥ २६ ॥
 एका खाणीमधिल असती सर्व धोंडे समान,
 देखों लोकीं नचि मिळतसे सारखा त्यांस मान ।
 कांहीं धोंडे शिव शिव ! ! कसे लागती शौचकूपा ?
 कांहीं धोंडे मिळविति कसे पूज्य देवत्वरूपा ? ॥ २७ ॥
 जे ज्ञानानें उचित सकलां मार्ग दावावयाला
 त्यातें नेई यम असमर्थीं ओढुनी स्वा गृहाला ।
 ते दीर्घायू भुवनिं बघतों जे समाजास भार,
 सांगा ऐसा विधि करितसे कां विचित्र प्रकार ॥ २८ ॥
 देशद्रोह प्रखर करिती ते धना लाहतात,
 त्यांतें कारागृह मिळतसे देश जे पूजितात ।
 हे पुण्यात्म्ये विधि ढकलि कां व्यर्थ कारागृहांत ?
 त्या पापात्म्यांवरी विधि करी कां कृपादृष्टिपात ? ॥ २९ ॥

ज्याच्या चित्तीं मल लव नसे, जो सदाचारशाली, ..
जो साहाय्य प्रतिपदिं करी प्राणियां सर्वकालीं ।
जो लोकांत प्रिय, समजती लोक ज्या देवकल्प,
त्याला देई शमन मरणीं क्लेश कां हो ! अनल्प ? ॥ ३० ॥

नीचाचे कां मरणसमयीं प्राण जाती सुखानें
विद्युत्पातें, सलिलनिचयीं मज्जनें, वा ज्वरानें ? ।
विष्टामूत्रप्रभवकृमिहीं जी न कोणास साहे
ती कां शय्या मरणसमयीं साधु लाहे ? वदा हें ॥ ३१ ॥

पोटासाठीं वध करुनि जो मेळवी निःस्व हेम
त्याला राजा लटकवि वधस्तंभिं हा लोकिं नेम ।
राजा मारी अगणित नरां राज्यतृष्णामदानें
तेव्हां त्यातें शमन सद्ना तो न कां आपुल्या ने ? ॥ ३२ ॥

देखों लोकीं श्रम करुनि जो पोषि पत्नीसुतांस
त्यातें धाडी अचुक पटकी अंतकाच्या गृहास ।
तेव्हां पत्नी मुत अगणितां भोगिती यातनातें,
मातें सांगा मरण तरि कां येतसे पोषकातें ? ॥ ३३ ॥

एका गांवीं वसति जन जे, नित्य एकाच गेहीं,
एका अत्रें अनैवरत ये ज्यांचिया पुष्टे देहीं ।
देखों त्यांच्या मधुनि पटकी नेइ एकास मात्र,
सांगा होती जन इतर कां तत्कृपादृष्टिपात्र ॥ ३४ ॥

पापात्म्याला स्तवि पुरुष तो पावतो द्रव्यरास,
उच्चस्थानीं स्थिरतम बसे, भीति नाहीं त्यास ।
पापात्म्याच्या प्रकट करि जो साधुपातार्थ र्गर्ता
त्याला भीती सतत; सहतो हें कसें विश्वकर्ता ? ॥ ३५ ॥

० जो विद्येनें समुचित असे कोणत्याही पदाला
त्याला खालीं ढकलुनि अती हर्ष होतो खलाला ।

१ पाण्याच्या डोहांत. २ मलमूत्रानें उत्पन्न होणाऱ्या किड्यांनीं. ३ नेहमीं.
४ खडा.

विद्वानाचा शिव ! शिव ! ! अधःपात साधावयास
योजी क्लृप्त्या खल; वधवतें हें कसें ईश्वरास ? ॥ ३६ ॥

पापात्म्याला बुधजनयशीं छिद्र पाडोनि तैसा-
होई हर्ष क्षतिं ढकलुनी चंचु काकास जैसा ।

धात्यानें हा अनुचित असा निर्मिला हर्ष कां हो ?
कैसा धाता अविकृत शके नीच हा हर्ष पाहों ? ॥ ३७ ॥

जो साधूला तुडवुनि विनाकारणें त्यास सांगे
“ मी त्वद्भ्रव्यास्तवचि झटतों कष्ट सोसूनि आंगें” ।

त्यातें स्थापी अधिकृतिपदीं देव कां हें कळेना,
तत्साहाय्या प्रचुरतम कां धाडि तो दुष्टसेना ? ॥ ३८ ॥

वापीतोथीं, ज्वलनिं पडुनी, सेवुनी वा विपातें,
खड्गाघाता करुनि अथवा आणवे मृत्यु हातें ।

आयुर्दीर्घीकरण करणें मानवा हो न कां गा ?

साध्यासाध्य स्थिति लय न कां तो करी देव सांगा ॥ ३९ ॥

धाता विश्वांतुनि हरपला ? कीं भयानें पळाला ?

कीं वार्द्धक्यें गलिमाति तो जाहला ? कीं निमाला ? ।

धाता विश्वाविपायिं लवही काळजी कां न वाहे ?

औदासीन्य प्रकटुनि असें तो कसा कोठ राहे ? ॥ ४० ॥

धात्यानें कां षडरि मनुजा द्यावया दुःख केले ?

पापाचेंही मनुजहृदयीं बीज कां निर्भियेलें ? ।

धाता मातें स्फुट न म्हणवे मूर्ख वा शाहणा वा,

विश्वीं दोष प्रचुर दिसती, नित्य देखों पुरावा ॥ ४१ ॥

न्याय्यान्याय्या, सरलकुटिला, सौख्य दुःखा विलोकी,

सत्यासत्या, सुकृतदुरिता, नीत्यनीतीहि लोकीं ।

धाता पावे परि न लवही चित्ति उद्वेग कैसा ?

केलें त्याणें जग मग वसे कां उदासीन ऐसा ? ॥ ४२ ॥

१ युक्त्या. २ जखमेंत. ३ तुझ्या कल्याणासाठीं. ४ अधिकाराच्या जागीं
५ हलकटांची टोळी. ६ आयुष्याची वृद्धि.

विश्वीं देखों विषम रचना, सज्जनांचा विनाश,
पादात्म्यांचा चिर जय, जगद्धेतुही अप्रकाश।
तेणें शंका बहुविध अहो ! नित्य घेरी मनास,
शंकांतंक प्रखर सहवे हा न विद्याधरास ॥ ४३ ॥

माध्वीकमाधुरी.

वृत्त आर्या.

नारळ, फणस वगैरे फळांपेक्षां आम्ही श्रेष्ठ आहों, आमचीं फळें सहज रीतीनें हातीं येतात, असा गर्व द्राक्षांस झाला. त्यांना ह्या कवितेंत बोध केला आहे. माध्वीक म्हणजे द्राक्ष, माधुरी म्हणजे गोडी. हें काव्य अन्योक्ति-रूप आहे. ह्या काव्याचें वृत्त आर्या असून यमक पहिल्या आणि दुसऱ्या चरणांस एक, आणि तिसऱ्या आणि चवथ्या चरणांस वेगळें आहे. माध्वीक शब्द नपुंसकलिंगी आहे.

बसलों मी उद्यानीं तों माध्वीकोक्ति माझिया कानीं ।

आली ती कथिन जना जाणुनि ती त्यांचिया रुचेल मना ॥ १ ॥

“ मद्रस अति मधुर असे, पावे तो सत्य साम्य अमृतरसें ।

मी मूर्तिमंत सकवच विरघळतें मुखिं असत्य हें न वच ॥ २ ॥

गुडें अति मधुर खरोखर, त्याहुनि मधु, आम्रें सत्य मधुरतर ।

आम्राहूनि मधुरतर माध्वीकचि, वस्तु एकहि न इतर ॥ ३ ॥

मीच फळांत फलोत्तम, जन्मुनि सार्थक्य सर्व म्हणति मम ।

फल नाम योग्य मातें, नचि पेंनसातें न नारिकेलीतें ॥ ४ ॥

हातीं येती अश्रमं मंडपगर्त रम्य रम्य गुच्छं मम ।

जो लांधे मम गुच्छं स्फुट तो मानिल दुर्जीं फलें तुच्छ ” ॥ ५ ॥

बालिशें गर्वोक्ति अशी कविच्या चित्तास मानवेल कशी ? ।

बदलों माध्वीकातें, “ गर्व न बालिश शिवो तव मनातें ॥ ६ ॥

१ संदिग्ध. २ शंकारूपी रोग. १ गूळ. २ आंवा. ३ फळांमध्ये उत्कृष्ट फळ. ४ सार्थकता. ५ फणसाला. ६ नारळाला. ७ त्रासावांचून. ८ मांडवावरचे. ९ घोस. १० ज्याला मिळतात. ११ पोरकट.

गुच्छ असौत सुलभं तव तरि होत असे सदा तवाभिभव ।
 अश्रम जें जें भिळतें न पुरी तद्योग्यता जना कळते ॥ ७ ॥
 प्राणां अवश्य वायू, त्यावरि अवलंबलें जरी आयु ।
 तरि सुलभ वायु यास्तव कवणहि गाती कधीं न तद्विभवं ” ॥ ८ ॥
 आदर मिळां तुज रसें तरिहि तिरस्कार त्यांत मिश्र असे ।
 सातिरस्कारादर तो प्राज्ञां न कधींहि सुखदसा गमतो ॥ ९ ॥
 अश्रम येती हातां, सुलभ तुझे गुच्छ सुंदर पहातां, ।
 तरि त्याच कारणानें वोढिति पशु फरफरां तुझीं पानें ॥ १० ॥
 पशु गतशंक मनानें तव मोढिति विटप, भक्षिती पानें ।
 पदिं अपवित्र तुडविती तुजला, वणू तुझे प्रयास किती ? ॥ ११ ॥
 अवहेलिसी कशाला पनसाला आणि नारिकेलाला ? ।
 निंदो त्यां नर, परी तव तैसा तद्वमान न पशु करी ॥ १२ ॥
 सोडोनि गर्व तव दे, माध्वीका ! मी त्वदीय हिताचि वदें ।
 जो गर्वहेतु तव तो हेतु तुझ्या मानखंडणीं फळतो ॥ १३ ॥
 जें सर्वां सुलभ असे तें सार्घहि मानहानि पावतसे ।
 मलयीं चंदन जाळी भिल्ली कढवावया जलस्थालीं ॥ १४ ॥
 “ माध्वीकमाधुरी ” नाम काव्य वामननंदनें ।
 राचिलें सानुलें त्यातें आदरावें महाजनें ॥ १५ ॥

मषपंषण.

[वातापि आणि इल्वल ह्या नांवांचे दोन दैत्य तपस्व्यांना भारी उपद्रव करीत असत. त्या दैत्यांचा अगस्त्य मुनीनें कसा नाश केला, हें ह्या काव्यांत सांगितलें आहे. मेष ह० बोकड, पेषण ह० चिरडून पीठ करणें.]

वृत्त अनुष्टुभ्

वातापि इल्वल असे होते दैत्य निशाचर ।

मुनिवृंदांस पीडाया सदा ते सिद्ध सोदर ॥ १ ॥

१२ श्रमावांचून मिळण्याजोगे. १३ तुझा अपमान. १४ आयुष्य.
 १५ त्याचा म्हणजे वायूचा महिमा. १६ तुच्छतेनें मिश्रित असा आदर म्हणजे मान.
 १ फांद्या. २ ज्यामुळें तुला गर्व होत आहे, त्यामुळच तुझा अपमान होत असतो.
 ३ मूल्यवान्. ४ पाण्याचा थाळा.

तच्छरीरस्य सामर्थ्यं सत्य सर्पमुखीं गरु ।
 साधुपीडाफलं बल अधमाचें खरोखर ॥ २ ॥
 तापसां^३ दैत्य हे दोषे क्रूरात्मे भेडसाविती ॥ ३ ॥
 वंचिती, छळिती, नित्य उपद्रविति, गांजिती ॥ ३ ॥
 तपश्चर्यारत असा साधू त्यांस न पाहवे ।
 मृत्तिकेचा कण कधीं लोचनांस न साहवे ॥ ४ ॥
 जें किंप्रभूसि दंडाया लाविजे बल तें बल ।
 बल तें न प्रशंसार्ह करी जें साधुचा छल ॥ ५ ॥
 ह्या दैत्यांचें बल सदा पीडादायक सज्जना ।
 न तें वंद्य, न तें स्तुत्य, न योग्य अभिवादर्ना ॥ ६ ॥
 दंडकावनिं हें दोषे राहिले दैत्य दुष्टधी ।
 मुनीतें छद्मयोगें ते लोटिती व्यसनाभिधीं ॥ ७ ॥
 धरोनी द्विजरूपातें वदे संस्कृत इल्वल ।
 विविधछद्मयोगानें करी तो ब्राह्मणच्छल ॥ ८ ॥
 श्राद्धकर्मानिमित्तानें आमंत्रि द्विज इल्वल ।
 वातापी मेषरूपातें धरी मायाबलें खल ॥ ९ ॥
 हा मेष इल्वल चिरी करी आस्वाद्य वन्हिनें ।
 आघ्राणसुखदायी तो द्विजा वाढावयासि ने ॥ १० ॥
 मेष हा मिष्ट भक्षोनी तृप्तीतें द्विज पावती ।
 परंतु न कळे घोर परिणाम तयांप्रती ॥ ११ ॥
 द्विजांच्या उदरीं ग्वाद्य हें गेल्यावारि इल्वल ।
 सोदरासि समाव्हान करी “ वाहेर ये चल ॥ १२ ॥
 वातापे ! निजरूपानें ये वाहेर सहोदरा ! ।
 द्विजोदरनिवासातें सोडीं गा ! ये करीं त्वरा ” ॥ १३ ॥
 ऐकतां हें समाव्हान निजरूप धरी खल ।
 फोडी द्विजोदर न जों लागावा एकही पल ॥ १४ ॥

१ विष. २ दुष्टाचें सामर्थ्य हें साधूंना पीडा करण्यांत फलित होतें. ३ तप-
 स्वांना. ४ वंदनाला. ५ कपटानें. ६ दुःखांत. ७ खाक्याला योग्य. ८ नाकाला
 संतृप्त करणारा, म्हणजे ज्याचा घमघमाट सुटला आहे असा. ९ हाक मारी.
 १० ब्राह्मणाच्या पोटांतील तुझे वास्तव्य.

करोनी कपटें ऐशीं वातापीत्वल पापधी ।
 पीडिती सर्वदा विप्र दंडकाविपिनामधीं ॥ १५ ॥
 कोठें तामस ते दैत्य ? कोठें सत्वगुणी जन ? ।
 झालें तें मुनिवासांला अत्ययोग्य असें वन ॥ १६ ॥
 भुजंगयुक्त सदन, दैत्योपद्रुत आश्रम ।
 हसंतीपाश्र्वशय्येन चित्ताचा हरिती शम ॥ १७ ॥
 घोरें हीं अतिघोरें हीं दैत्यकृत्यें खरोखर ।
 आश्रमीं आश्रमीं झाला हाहाकार भयंकर ॥ १८ ॥
 ह्या दैत्यांच्या कुकर्मांनीं वन उध्वस्त जाहलें ।
 “ हाय हाय ” असा नित्य विलाप करिती भले ॥ १९ ॥
 बहु वर्षे क्रम असा चालला ह्या वनामधीं ।
 गांजले, पीडले भारी, दंडकावनिं पुण्यधीं ॥ २० ॥
 देवही जाहले त्रस्त, दैत्यताप न थांबला ।
 उपाय न सुचे त्यांना वारावें केविं तद्दला ॥ २१ ॥
 गेले शरण ते देव अगस्त्य ऋषिला तदा ।
 कर जोडोनि वदले, “ वारीं ह्या जगदापदा ” ॥ २२ ॥
 मान्य केली अगस्त्यानें तेधवां देवयाचना ।
 बोलला, “ मी पुरवितों तुमची शीघ्र कामना ” ॥ २३ ॥
 निरोप मुनिनें देतां गेलें देव निजालया ।
 दैत्यद्वय मरे आतां म्हणोनी हर्ष हो त्यां ॥ २४ ॥
 स्थविरद्विज^{१२}रूपातें अगस्त्यें धरिलें तदा ।
 यष्टि घेवोनियां गेला हळूं टाकित तो पदा ॥ २५ ॥
 इत्वलें मुनिचें केलें व्याजस्वागत तेधवां ।
 बाहिलें भोजना त्यातें प्रेमा दावोनियां नवा ॥ २६ ॥
 भोजनामंत्रण तिथें स्वीकारी मुनि निर्भय ।
 हर्षला इत्वल अती, वातापीहि दुरा^{१३}शय ॥ २७ ॥
 त्यांसि तेथें वसवुनी दैत्य गेलें महान^{१४}सीं ।
 कराया पाँकनिष्पत्ति हर्ष पावोनि मानसीं ॥ २८ ॥

११ शेगडीच्या शेजारी निजणें. १२ म्हाताच्या ब्राह्मणाचें रूप. १३ दुष्ट
 अंतःकरणाचा. १४ स्वयंपाक घरांत. १५ पाकाची सिद्धता.

मायानिपुण तो दैत्य वातापी मेष जाहला ।
 कळला न तदा भावी परिणाम तथा खला ॥ २९ ॥
 पचतां एक दुष्कर्म दुजें मूढ करावया ।
 सिद्ध होतो असें नित्य पाहतों जगतति या ॥ ३० ॥
 एक दुष्कृत्य पचतां दुसरेंही पचेलसें ।
 मूर्खाला वाटतें, त्याच्या विवेक हृदयीं नसे ॥ ३१ ॥
 दुष्कर्मिसिद्धि दुष्टाला उत्तेजित करीतसे ।
 आज्ञा^{१६}धारा कृशानूला प्रवर्तीं बल देतसे ॥ ३२ ॥
 लाभार्थ वा विनोदार्थ पापें खल करीतसे ।
 धरोनि ऐसा क्रम तो परिणामीं सदा फसे ॥ ३३ ॥
 शांतवृत्ति प्रजा सोशी किंप्रभूचा महाच्छल ।
 परि तो दंड्य दंडातें पावतो शेवटीं खल ॥ ३४ ॥
 असो हा विस्तर पुरे, चिरिला मेष इल्वलें ।
 शिजवोनि अगस्त्यातें खाद्य तें अपिलें खलें ॥ ३५ ॥
 भक्षितां खाद्य मुनि हा “ सुसंपन्न ” असें वदे ।
 “ तृप्तोस्मि ” हा शब्द त्याचा इल्वला बहु तोष दे ॥ ३६ ॥
 मग हर्षसमोविष्टें इल्वलें त्या दुराशयें ।
 वातापी बाहिला “ ये रे ! शीघ्र वाहेर शीघ्र ये ॥ ३७ ॥
 मेषरूपासि सोडोनी, जोडोनी निजविघ्नहा ।
 फोडोनि ऋषिचा देह ये, आंत न सख्या ! रहा ” ॥ ३८ ॥
 अगस्त्य तेधवां मंद करोनी स्मित बोलला ।
 “ तुझा भ्राता जिरविला उदरें मम इल्वला ॥ ३९ ॥
 दैत्यता वा मेषता वा मुकला तव सोदर ।
 पावला पंचता^{२३} मात्र मरणार्ह खरोखर ॥ ४० ॥
 मेषपेषण म्यां केलें, मेषता नष्ट जाहली ।
 निःशेष म्यां जिरविली तच्छरीरकणाविली ॥ ४१ ॥

१६ तुपाची धार. १७ अमीला. १८ जोराच्या वाच्यांत. १९ ठीक.
 २० मी तृप्त झालों. २१ आनंदानें भरलेला. २२ आपल्या स्वतःच्या
 शरीराप्रत. २३ पंचता पावला म्हणजे मेला. २४ त्याच्या देहाचे कण.

गांजी विप्रास जो मर्त्य तो पावे नित्य हे स्थिती ।
 आव्हेरिती तथा साधु, न तथा बहु मानिती ॥ ४२ ॥
 तुमचे छद्म मी जाणें, शठ दोषे तुम्ही खरे ।
 माझ्यापुढें परि कसें तुमचें शाठ्य तें ठरे ? ॥ ४३ ॥
 तुम्ही कांच हिरा मीही, तुम्ही सौधा^{२५}, मी वट ।
 दोषे मतंगज तुम्ही, मी मृगो^{२६}विष उत्सट^{२७} ॥ ४४ ॥
 महाशठा मज कसें फसवाल तुम्ही शठ ? ।
 मृगेंद्राच्या पुढें कैसा कैलभांचा टिके हठ ? ॥ ४५ ॥
 शब्द हे ऐकतां धावे अगस्त्यावरि इल्वल ।
 परि त्यासि मुनिश्रेष्ठें जगों नच दिलें पल ॥ ४६ ॥
 अगस्त्यनयनें कोपें वमलीं वन्हिकीलक ।
 ज्वालामुखीमुखें जाणों भूगर्भोष्मा भयानक ॥ ४७ ॥
 शिवानें स्मरसा भस्मरूप तो दैत्य दुष्टधी- ।
 नेत्रवन्हिवळें केला अगस्त्यानें क्षणामधीं ॥ ४८ ॥
 लोकांस हा दैत्यनाश जाहला शमदायक ।
 सुखावे देह निघतां रुतला पर्दि कंटक ॥ ४९ ॥
 दैत्यनाशें हरपल्या मुनींच्या घोर आपदा ।
 दंडकारण्य ह्या योगें योग्य वासास हो तदा ॥ ५० ॥
 वातापील्वलनाशातें वघतां देव हर्षले ।
 कल्पपुष्पसुगंधाढ्य जलातें मेघ वर्षले ॥ ५१ ॥
 जिकडे तिकडे झाला तदा आनंद निर्भर ।
 सर्वांचीं दिसलीं वक्त्रें^{३१} फुलपद्मविकस्वर^{३२} ॥ ५२ ॥
 मुनिपीडा जयां गोड पहाया वा करावया ।
 पळाले सर्व ते नीच, राहिले न वनांत या ॥ ५३ ॥
 दैत्यांच्या निधनें झालें दंडकावन निर्भय ।
 स्वाश्रमीं राहते झाले सुखें मुनि महाशय ॥ ५४ ॥

२५ घराची गच्ची. २६ उन्मत्त हत्ती. २७ सिंह. २८ उडत आहे आयाळ ज्याची.
 २९ हत्तीचीं पिळें. ३० पृथ्वीच्या पोटांतील अग्नि. ३१ तोंडे. ३२ उमललेल्या
 कमळाप्रमाणें शोभायुक्त. ३३ मरणानें.

शा. वि.—पीडादायक यत्पराक्रम असे तो दंड्य होतो नर,
हा जो इत्वलवृत्त बोध करि, तो पावो जनीं आदर ।
साधुकेश सरो, सुखें जग भरो, हो प्रेम वृद्धिगत,
हा विद्याधरही उमात्मज कवी लाहो शमा संतत ॥ ५.५ ॥

दृष्टान्तमाला.

पहिला सर.

(संस्कृतांत “ दृष्टान्त ” हा शब्द दोन अर्थानीं योजला जातो, तसा तो मराठींतही योजला जातो. विंबप्रतिविंबभावानें दोन वाक्यांत साम्य उक्त असतें, तेव्हां दृष्टान्त होतो. त्याच अर्थानें हा शब्द साहित्यशास्त्रांत योजला जातो. व्यवहारांत “ दृष्टान्त ” हा शब्द दाखला किंवा उदाहरण ह्या अर्थानें योजला जातो. दुसरा अर्थ पहिल्या अर्थापेक्षां पुष्कळच पटींनीं अधिक व्यापक आहे. कारण, त्यांत पारिभाषिक अर्थांचा दृष्टान्त, प्रतिवस्तूपमा, अर्थान्तरन्यास, ह्या अलंकारांचाही अंतर्भाव होऊं शकतो.

“ दृष्टान्तमाला ” ह्यां नांवांत “ दृष्टान्त ” हा शब्द आम्ही दुसऱ्या अर्थानें योजिला आहे.)

वृत्त आर्या.

स्वार्थचि साधायास्तव दाखवि नर आदर, प्रणय, भक्ती ।

पोपी मेपा सौंडिक तृण चारुनि त्यास मृदु यथाशक्ती ॥ १ ॥

पुष्कळही निर्बल नर कांहींही कार्य करूं न शकतात ।

अगणित तारे असतां तम निरसी चंद्र एकाचि नभांत ॥ २ ॥

गुण असुनि अंगिं होतो न त्याचा आश्रयाविण विकास ।

पारद असल्यावांचुनि दर्पणता ये न काचफलकास ॥ ३ ॥

अपुलेच होति बांधव जगिं आपुलियाच हेतु नाशास ।

० गज इतर गजां द्याया दास्य झटे होउनी मनुजदास ॥ ४ ॥

जे वस्तु जातिसुंदरें संस्कारापेक्षें तें न जगतांत ।

१ खाटिक. २ पारा; काचेली पारा लावला असतां आरसा होतो. ३ आर-
शाचि स्थिती. ४ काचेंचें तावदान. ५ मूळचेंच सुंदर; वस्तुशब्द नपुंसकलिंगां आहे.
६ ज्याला संस्काराची गरज नाही असे.

नचि मौक्तिकास घर्षण शाणेवरि^७ हीरकास देतात ॥ ५ ॥
 एकी केल्यावांचुंने नर पावति ह्या जर्गीं नचि बलास ।
 तृण संहर्त होओनिच रोधूं शकतें प्रचंडाहे गजास ॥ ६ ॥
 वैयक्तिकगुणसंहति^{१०} सर्वांगीं पूर्ण करि समाजास ।
 गिरि चढति अंध पंगू साहाय्य करोनि एकमेकांस ॥ ७ ॥
 शोभति साच्या वस्तू असल्या जर उचित आपुल्या स्थानीं ।
 अंजनी सौंदर्याची वृद्धि करी लोचनीं, मुखीं हानी^{१२} ॥ ८ ॥
 बलेहंतु^{१३} जो निजाश्रय त्याचा अवलंब संकट निवारी ।
 स्वस्थानीं नक्र असे तो उन्मत्त द्विपास हो भारी ॥ ९ ॥
 अपरिचित स्थानीं जो जाई त्याचें समस्त बल विरतें^{१४} ।
 स्वस्थानच्युत नक्रा श्रानहि ओहूनि नेड फरफर तें ॥ १० ॥
 जो नर गुणवंत असे तो साच्या शोभतो अहो ! स्थानीं ।
 झळके माणि, शिरिं, भालीं, कंठीं, वक्षःस्थलीं, तसा कानीं ॥ ११ ॥
 येणारा जो उत्सव तो सौख्यप्रद असे, न आलेला ।
 उदयीं सुख जैसा विधु तैसा तो दे न अस्तवेलेंला ॥ १२ ॥
 उत्कर्ष गुणांचा जो तो न टिके, पावतो विलय तूर्ण^{१३} ।
 एका मासामध्ये एकचि दिन चंद्र पाहिजे^{१३} पूर्ण ॥ १३ ॥
 किंप्रभुच्या भाटांचा सांगा कोण न करील उपहास ? ।
 तो म्हणिजे मूर्ख सुरभिं^{१४} जो म्हणतो कर्णिकार कुसुमास ॥ १४ ॥
 खोऱ्या गुणां प्रशंसुनि कोण न होई तिरस्कृतीस पात्र ? ।
 त्यातें मूर्ख म्हणे जन जां उष्ट्रांचें म्हणे सुभंग गात्र ॥ १५ ॥
 एकहि समर्थ जो तो बहु निर्वीर्या नरां असे भारी ।
 अगणितपारावतगर्ण एका श्येनीं कधीं न संहारी ॥ १६ ॥

७ सहाण. ८ हिरा. ९ गुंताविलें, वळलें. १० अनेक माणसांच्या गुणांचा मिलाफ किंवा एकीकरण. ११ काजळ. १२ सौंदर्यांत कमीपणा. १३ सामर्थ्याचा उगम. १४ नाहींसें होतें.

१ मावळण्याच्या समयां. २ लवकरच. ३ पाहिला जातो म्हणजे दिसतो. ४ वाईट राजा. ५ सुगंधी. ६ कण्हेरीचें फूल. ७ सुंदर. ८ शरीर. ९ असंख्य खबुतरांचा समुदाय. १० गिधाडाला.

मोठ्या अधिकारावर चढला जो नीच तो सदा नीच ।
 वाच्या झाला पाग्या तरि सोडी येळकोट न कधींच ॥१७॥
 जो स्वाभिमानविरहित तो दास्याच्या सुखें स्थितित जाय ।
 परवशता^{११} आनंदें स्वीकारी गज, कधीं न मृगराय ॥१८॥
 आलें दारिद्र्य तरी मानी अधम न कधीं करील कृती ।
 झाला क्षुधाकुल तरी नाहीं खाणार तृण मृगाधिपती ॥१९॥
 आकस्मिक घनलाभें येतो तत्काल माद नीचातें ।
 सरसी^{१२} पर्जन्यानें फुगतां सेतूंस वाहवुनि नेते ॥२०॥
 दारिद्र्यें वा विभवे सन्मन न खचे उडे नचि अहो तें ।
 अविधजल न रवितापें पर्जन्यें वा उणें अधिक होतें ॥२१॥
 बालपर्णी जी सरणी लागे बालास ती पुढें टिकते ।
 वळवूं आपण तैसें मृदु कोमल झाड सहज तें लवतें ॥२२॥
 ज्याच्या पार्शीं साधन सामग्री विपुल तो करि न याच्चा ।
 वापीरक्षक जाइ न तृषितहि शोधा कधीं तडागांच्या ॥२३॥
 अभिजनयुत, गुणगर्णयुत संगविशेषेंचें वंदिजे नर हो ।
 तुंबीफलविरहित जो तो वीणादंड जनिं न आदृत हो ॥२४॥
 न्यायप्रियचि महीपति शकतात प्रकृतिरंजन कराया ।
 भगवद्गीतांवांचुनि चित्तास समर्थ कोण शम द्याया ? ॥२५॥
 वंशजही^१, गुणयुतही^{१०} संगविशेषेंच मान नर लाहे ।
 वीणादंड कुठेंतरि तुंबीफलहीन^{११} पडुनि गृहिं राहे ॥२६॥
 अर्थ न कळला तरिही संतर्पी सुकविभणति^{१२} कर्णाला ।
 आन्नाण^{१३} न घडुनही सुखवी नयनांस मालतीमाला ॥२७॥

११ पारतंत्र्य. १२ सरोवर, तळ. १३ बंधारा.

१ विहीरीचें रक्षण करावयाला नेमलेला माणूस. २ तळ्यांच्या. ३ कुर्लान.
 ४ पुष्कळ चांगल्या चांगल्या गुणांनीं युक्त. ५ योग्य वस्तूची जोड किंवा साथ
 मिळाली असतां. ६ भोपळा नसलेला. ७ मानाला पात्र. ८ गीता हा शब्द
 स्त्रीलिंगी अनेकवचनी आहे. ९ उत्तम वेळूचा केलेला; पक्षीं कुर्लान. १० सद्गुण
 आहेत ज्याचे ठायीं असा. पक्षीं, उत्तम तारा आहेत ज्याला असा. ११ ज्याला
 भोपळा नाहीं असा. १२ उत्तम कवीचे शब्द. १३ वास घेण्याची क्रिया.

कोण न दंडा पावे जो परदाराभिलाषपाप करी ? ।
 सोतेसि हरुनि रावण रामशरें मरण पावला समरी ॥२८॥
 संतत अध्ययनानें बुद्धी निर्वीर्य शीघ्र होत असे ।
 मौर्वी^{१४} सोडिति धन्वी^{१५} ज्या समयिं शरासनास^{१६} काम नसे^{१७} ॥२९॥
 कष्ट सहन केल्याविण येती न कधीं मनोरथ फळाला ।
 क्षीरोदधिमथनानें अमृताचा लाभ निर्जरां^{१८} झाला ॥३०॥
 उपदेशग्रहण करूं धीमान शके, शके न जो जड तो ।
 घर्षण शाणेवरती मृत्पिंड सहों न, हीरकचि शकतो ॥३१॥
 खल सासूर्य म्हणोनिच दोषचि शोधी, तथा न गुण दिसती ।
 व्रण कावळा हुडकितो, मधुर फळें कंद त्यास नच रुचती ॥३२॥
 सारज्ञचि काव्याचा सहृदयतेनें करूं शके अर्थ ।
 सहकारपल्लवाची^१ व्याया रुचि पिकचि केवल समर्थ ॥३३॥
 बहिरंगातें पाहुनि जाणाया अंतरंग येत नसे ।
 वृंदावर्न बाहेरुनि रम्य दिसे, आंत अति कडू विपसें ॥३४॥
 साना उपयोगाला येई, मोठा तसा न येई कधीं ।
 कृपाचि तृष्णाशांती करितो तैसी न थोरही जलधी ॥३५॥
 प्रौढ दशा मनुजाला येई तसा होई तन्मतिविकास ।
 पाहतसों कीं येतो बहु जीर्ण अशाच चंदना वास ॥३६॥
 उत्पत्तिस्थानावर गुण अवलंबूनि वस्तुचा नसतो ।
 अमृताला गरलाला देई जो जन्म जलाधि एकच तो ॥३७॥
 रिपुपक्षीयासाचि जन योजिति रिपुचा करावया घात ।
 कंटक काढायाला कंटक ह्या साधनास घेतात ॥३८॥
 आकार असो मोठा, तो मानाला न पात्र, गुणचि असे ।
 गंगा सानी असतां जन वंदिति तिज, न जान्हवीस तसे ॥३९॥
 दुःखामागुनि आलें सुख तें वाटे मनास सुखतरसें ।
 कटु औषध प्याल्यावर जलही जिव्हेस हो सशर्करसें^२ ॥४०॥

१४ धनुष्याची दोरी, १५ तिरंदाज, १६ धनुष्याला, १७ देवांना,

१ मत्सरी, २ आंब्याचीं कावळीं पानें, ३ कोकिल पक्षी, ४ हें एक अति कडू फल आहे, ५ अधिक सुखावह, ६ साखरेनें युक्त.

जो निंदी साधूला उपहासा तोचि पात्र होइ जनीं ।
 आकाशावरि थुंकी टाकी त्याच्याच ती पडे वदनीं ॥४१॥
 खळ वाहेरुनि भेसुर, आंतहि तैसाच, आंत न निराळा ।
 किति कोळसा उगाळा, वाहेर तसाच आंत तो काळा ॥४२॥
 अतिपरिचययोगानें सद्वस्तुहि हो अनादरा पात्र ।
 गंगातटिं राहे तो गंगाजलिं विमल करि मलिन गात्र ॥४३॥
 पापाचरणें दूषित झाला त्या जन न मान देतात ।
 जें काचपात्र फुटलें तें हातांत न कुणीहि धरितात ॥४४॥
 रासिकासच काव्याचें माधुर्य कळे, कळे न इतराला ।
 कर्णाला सुखद असे किन्नरगायन, असे न नयनाला ॥४५॥
 होउनि सहाय दोषे दुष्करही कार्य सहज करितात ।
 आसि तीक्ष्ण रिपु न मारी जर त्या पेलवाया नसे हात ॥४६॥
 वृद्धाची युक्ति जुळुनि युवशक्तीशीं^१ करी महाकार्य ।
 श्रीरामदासबोधें झाला शिववा परास^२ अनिवार्य ॥४७॥
 नृप उन्नतेच्छ सोडी प्रियतम वस्तु प्रजाहितासाठीं ।
 जनहितिं कन्या वोपनि पडलें शर्यातिच्या सुकृत गांठीं ॥४८॥
 ग्रामीणाची ग्रामीं मति उच्चस्थित सजो, पुरीं घसरे ।
 सरडा धावो लघु परि सरड्याची धाव कुंपणास सरे ॥४९॥

श्लोक

खल त्रास देई सदा सज्जनाला तरी तो खलाच्या करी भावुकाला ।
 अयोमुद्गरें^३ स्पर्श फोडावयाला झटो, स्पर्श हेमत्व दे मुद्गराला ॥ ५० ॥
 विभवहानि असह्य महाजना, लघुचिया सलते नचि ती मना ।
 गिरिवरोनि पडोनि मरे करी, परि पडे कृमि अक्षत^४ भूवरी ॥५१॥
 त्रयर्थ पक्षद्वयमर्म जाणे म्हणोनि त्यातें पुसती शहाणे ।
 भूमध्यरेपेवरि जो असेल ताराकटाहद्वय त्या दिसेल ॥ ५२ ॥
 देशकार्यरत वीर जो तथा किम्प्रभू न लव वाटवी भया ।
 काय घाबरवि सांग वारण^५ केसरीसै^६ जई जुंपतें रण ॥ ५३ ॥

१ तरुण माणसाची शक्ति. २ छत्रपति शिवाजी महाराज. ३ शत्रूला.
 ४ कल्याणाला. ५ लोखंडाचा हातोडा. ६ परिसाचा दगड. ७ कांहीं इजा न झालेला.
 ८ तिन्हाईत माणूस. ९ दोन्ही खगोलार्ध. १० हत्ती. ११ सिंहास.

संताप चिंतामणि ज्यास लाघे तयास दारिद्र्य कधीं न बाधे ।
 उपानहो^{१२}ची जुळवील सोय तयास चर्मा^{१३}वृत भूभि होय ॥ ५४ ॥
 पांडितें जरी बोधिला खल साधु हो न तो, बोध निष्फल ।
 मेघ वर्षला कातळा^{१४}वरी, लाभ होतसे कायसा तरी ? ॥५५॥
 साधू न हो खल कधीं खलसंगतींत पाहोनि सद्गुण अहो!खल हो विनीत^{१५} ।
 औमोद^{१६} देई अपुला सुम मृत्तिकेतें, तीचा परन्तु लवही नचि वास घे तों ।
 सरं^{१७} दृष्टान्तमालेचा अपितीं पहिला जना
 मी विद्याघर, तो त्यांच्या आनंदप्रद हो मना ॥ ५७ ॥

ऐश्वर्यचलता.

ऐहिक वैभव शाश्वत टिकणारें नसतें म्हणून ऐहिक वैभवाच्या पाठीस न
 लागतां सन्मार्गानें चाला, म्हणजे तुम्हाला शांति आणि सुख ह्यांचा लाभ
 होईल, असा बोध ह्या काव्यांत केला आहे. ऐश्वर्य ह० वैभव, चलता ह०
 चंचलपणा.

वृत्त वंशस्थ.

अनेक झाले नृपती जगांत या न ये ज्यांची गणती करावया ।
 अनेक त्यांनीं रिपु थोर जेणिले, स्वकीय राज्य प्रतिमल्ल^१ मांडिलें ॥१॥
 विलास त्यांनीं बहुसाल भोगिले, स्वकीय ऐश्वर्य जगास दाविलें ।
 गळे नरांचे गर्तसंख्य कापिले, प्रचंड दोर्दंड बला प्रकाशिलें ॥ २ ॥
 तयां नमस्कार असंख्य घेतले, जणों नमस्कार सुखार्थ चेतले ।
 खुशामते ते जुळवूनि भोवतीं स्तुतिध्वनि प्राशुनि तोषले अती ॥३॥
 परंतु सद्दी सरतांच ते बली बलिष्ठ शत्रूंप्रति जाहले बली ।
 जुन्या प्रभूंच्या स्थलिं हे प्रभू नवे विराजले उज्वलवीर्यवैभवे ॥ ४ ॥

१२ उपानह म्हणजे जोडा. १३ कातळ्यानें मढाविलेली. १४ खडकावर. १५ नम्र.
 १६ सुगंध. १७ दृष्टान्तमाला ह्या आमच्या काव्याचे दोन भाग आहेत त्यांपैकी
 हा पहिला भाग. १८ दुसऱ्या भागांत इतकांच पद्ये आहेत. ह्या दोन्ही भागां-
 तील पद्ये संस्कृतपद्यांचीं भाषांतरें किंवा ह्यपान्तरें आहेत.

१ प्रतिस्पर्धी, विरोधी. २ असंख्य. ३ प्रकाटिलें. ४ बलवान् शत्रूकडून मारले गेले.

नवे तदा हे प्रभु फार गाजले, नव्या प्रभूंंचें बहु प्रोमै माजले ।
 जर्गी जुन्यांचें मग नांव लोपलें, समस्त ऐश्वर्य सदीय सोपलें ॥ ५ ॥
 नव्या प्रभूंंतें जन लागले नमूं, खुशामत्यांची जुळली नवी चमूं ।
 जनें नव्यांचे स्तुतिवाद गायिले, असे विपर्यास विचित्र चालिले ॥ ६ ॥
 सुखें तयांनीं बहुसाल भोगिलीं, सुखार्थ त्यांची तनु काय निर्मिली ।
 विलास केले दिविदृश्यवैभवं धनें प्रजापीडनकर्मसंभवं ॥ ७ ॥
 मरोनि सदी प्रभु हेहि नूतन विलोपले, विस्मरले तयां जन ।
 मरोनि गेले प्रभु ते बलोद्धत, मरोनि गेले रिपु तत्पदीं नत ॥ ८ ॥
 विलास त्यांचे सरले मदोद्भव, धनाढ्य त्यांचे सरले महोत्सव ।
 प्रचंड त्यांचीं भवनें विलोपलीं, नवीन आलीं मग त्यांचिया स्थलीं ॥ ९ ॥
 नवीन येतां प्रभु राज्यशासनीं जुन्या प्रभूंची नुरली स्मृतां जनीं ।
 नवीन झाली सगळीच पद्धती, नवीन राज्यावरि थारल्या मती ॥ १० ॥
 मरोनि गेले प्रभु हे पुढें नवे, विलोपलीं नूतन राज्यवैभवं ।
 नवीन येतां प्रभु लोपले जुने, अदृश्य झाले जणुं काय जादुनें ॥ ११ ॥
 अशा क्रमानें प्रभु मोदिनीवरी असंख्य झाले, अनृता न वैखरी ।
 असंख्य राज्यें विलयास पावलीं, गणी तयांची नर कोण आवली ? १२
 तदाप्त, मित्र, प्रिय बंधुबांधव, पतद्रहस्थित्यनुकारि मानव- ।
 लयास गेले, मग अन्य मंडली तशीच जन्मूनि लयास पावली ॥ १३ ॥
 जुने जुने भूप मरोनि लोपले, नवे नवे तद्विभवास पावले ।
 नवे नवे हेहि लयास पावले, जर्गी न तन्नाम न वीर्य थारलें ॥ १४ ॥
 तरंग एकास दुजा पुढें वळी, दुजास वा जेवि तिजा क्रमें जळी ।
 नवे जुन्यांस प्रभु तेंवि लोटिती, नव्यांस ह्या अन्य नवे, वदूं किती ?
 तरंग जैसे पुढच्यास मागले, तयांस ते जे मग जन्म पावले ।
 तसे महीपास महीप लोटिती, अनंत सांगूं क्रम हा तुम्हां किती ? १६
 प्रचंड राज्यें विलयास पावलीं, नदीजलें सागरिं काय धावलीं ? ।

५ स्तांम किंवा बोलबाला. ६ सेना. ७ स्वर्गांतच दिसणाऱ्या थाटमाटानें.
 ८ प्रजेला पिकून मिळविलेल्या पैशानें. ९ राज्य चालविण्याच्या कामाला १० वाणी,
 भाषण. ११ मालिका. १२ पतद्रह म्हणजे पिकदाणी, पिकदाणी प्रमाणें काम
 करणारे लोक म्हणजे प्रभूची थुंकी आपल्या तोंडांत व्यावयाला सिद्ध असलेले
 लोक म्ह० खुशामत्ये. १३ ढकलतो.

जनांस नांवेहि न आज ठाउकीं असोनि तीं शत्रूमनांसि वाउ कीं १७
 न राजधानीस्थलही बघों शकों, कथाच तद्देहविभोदिंची नको ।
 नसे जर्गीं शाश्वत राज्यवैभव, म्हणे तथा बुद्धबुद्ध सुज्ञ मानव ॥१८॥
 जिथें न थारा प्रमुच्याहि वैभवा, जिथें नसे शाश्वत नाम रूप वा ।
 तिथें असों आपण काय पामर ? धनाधिकारोत्सुक हो न अंतरे ॥१९॥
 कशास जोडा धन दास्यवृत्तिनें न जें टिके शाश्वत आत्मशक्तिनें ? ।
 कशास घाला धनिकाचिया गृहा असंख्य खेटे ? धन तुच्छ निस्पृहा २०
 तुम्हांस कां तो अधिकार लोभवी ? शके न तारुं क्षण जो तुम्हा भवीं ।
 कशास मागा अधिकार जो मना अनीतिला प्रेरुनि देइ यातना ? ॥२१॥
 उगा नमस्कारसुखार्थ भाळतां, कशास शुष्कस्तुतिवाद ऐकतां ? ।
 धनें वृथा, तो अधिकार निष्फल, नरास अंतीं करितात विव्हल ॥२२॥
 गृहामध्ये ज्या अजि एक नांदतो तिथें उद्यां येउनि अन्य राहतो ।
 तिजा रहाया परवा तिथेंच ये, वृथा गृहप्रेम कसें म्हणों नये ? ॥ २३ ॥
 घनें पिता कष्ट करोनि मेळवी, सुखांत तीं बालिश पुत्र घालवी ।
 असेव्य ऐशा विषयांत रंगतो, सुखें मनें तो परिणामिं भंगतो ॥२४॥
 अशेष ऐश्वर्य अतीव नश्वर, तथा तुम्ही त्याज्य गणा निरंतर ।
 मनोर्वचोवर्तनशौच दे सुख, तथा असावे मनुजें समुन्मुखें ॥ २५ ॥
 म्हणोनि हा बोध तुम्हांस मी करीं, नसो गृहीं प्रेम, धनीं न किं करीं ।
 नयार्थ चाला नयमार्ग, शांतितें लहा, जरी आज न येइ अंतिं ते ॥२६॥
 खरेपणानें व्यवहार चालवा, धनाधिकारादि तुम्हां मिळो न वा ।
 खरेपणानें स्थिर शांति लाभते, धनाधिकारोद्भव सौख्य शुष्क तें ॥२७॥
 जर्गीं असत्य व्यवहार चालतां जळे कवी लोपुनि सर्व शांतता ।
 परंतु शांति स्थिर उद्भवे मनीं खरेपणाच्या स्वंचरित्रचिंतनीं ॥ २८ ॥

“ऐश्वर्यचलता” नाम काव्य वामननंदनें ।

रचिलें सानुलें त्यातें आदरावें सदा जनें ॥ २९ ॥

१४ त्यांच्या वाड्यांच्या वैभवादिकांची. १५ बुद्धबुद्धा. १६ अंतःकरण.
 १७ अंगच्या सामर्थ्यानें. १८ वित्त, भाषण आणि आचरण ह्यांचा पवित्रपणा.
 १९ तत्पर. २० आपलें चरित्र पवित्र आहे हा विचार.

प्रसूपय.

जन्म देणाऱ्या मातेचेंच दूध अर्भकाचें निसर्गनिर्मित अन्न असून तेंच पुष्टि आणि शक्ति देणारें असतें, असा ह्या काव्याचा विषय आहे.

[प्रसू म्हणजे प्रसवणारी आई, आणि पय म्हणजे दूध]

वृत्त वंशस्थ.

निज प्रसूचें पय पुष्टिकारक, तदन्य केव्हांहि पिओ न अर्भक ।
 प्रसूपयें अर्भकतेज वाढतें, न वाढतें अन्य पयें कधींच तें ॥ १ ॥
 जया वयीं पेय जया प्रकारचें निसर्गरीत्या शिशुला गुणें पचे ।
 तया वयीं दूध तया प्रकारचें स्तनीं प्रसूच्या शिशूपोषणा रचे ॥ २ ॥
 अवश्य जे जे रस बालवर्धना वसा, जल, क्षार निसर्गबंधना ।
 प्रसूच्या ते भिळती स्तनीं तसे, प्रसूपय श्रेष्ठ नसे वदा कसें ? ॥ ३ ॥
 पय प्रसूचेंच अवश्य बालका, गुणा तयाच्या विसरूं कधीं नका ।
 स्व बालका पाजिल न प्रसू तरी स्वतास ती त्यासहि दुःखदा खरी ॥ ४ ॥
 प्रसूपयःपान असे हितावह तिलाहि, त्यालाहि; अवर्ण्य तन्महं ।
 हितावहा ईश्वरयोजना अशी रुजेसि उलंघियली न दे कशी ? ॥ ५ ॥
 अनेकरोगाकुल बाल होइल प्रसू न ज्याला निज दुग्ध पाजिल ।
 स्वताहि ती रोगरुजेस भोगिल, असेंच आहे वचन स्मृतींतिल ॥ ६ ॥
 असेंच धन्वन्तरिचें असें मत, असेंच सृष्टिप्रगतीस संमत ।
 जिणें दिला जन्म सुयोग्य तत्पय, तदन्य जें तें न करी अनामय ॥ ७ ॥
 यदर्थ उत्पन्न करी निसर्ग जें तदर्थ तें, नेतर, योजिलें सजे ।
 शिशूस प्याया जननीस्तनीं पय, तयेंच ये पुष्टि तया, न संशय ॥ ८ ॥
 न पाळि जो रीति निसर्गनिर्मित करालू तो भोगिल दुःख निश्चित ।
 क्षमील राजा निजशास्तिभंजन, क्षमा निसर्गात भिळे कधींच न ॥ ९ ॥
 निसर्ग कोणासहि न क्षमा करी, समान तो क्षुद्र नरीं महेश्वरीं ।
 बघों नृपाला फसवूं शके नर, निसर्ग कोणा न फसे खरोखर ॥ १० ॥
 असे अतिकूर निसर्ग शासनीं, निसर्ग आणी न दया क्षमा मनीं ।
 निसर्ग जो लंघिल तो असो नृप क्षमा न पावेल; निसर्ग निष्कृप ॥ ११ ॥

१ तान्हें मूल. २ उत्पन्न होतें. ३ चरवी. ४ त्या दुधाची थोरवी. ५ आरोग्य. ६ योग्य होतें किंवा असतें. ७ भयंकर. ८ आपल्या आज्ञेचें उलंघन. ९ कठोर, निर्दय.

निसर्ग लंघून न दण्ड्य होय तो न मर्त्य कोणी भुवनांत पाहतो ।
 ठसो असें तत्व जनाच्या मनीं, न टाळवे दण्ड निसर्गलंघनीं ॥१२॥
 प्रसूपयःपांनमहत्त्व संतत न नीतिशास्त्रानुसरें न संमत ।
 कृतज्ञता मान न पुत्र दाविल प्रसूस जो तत्पय नैव सेविल ॥ १३ ॥
 निजार्भका पाजि न जी प्रसू पय तिच्याहि हो चित्ति ममत्वसंक्षय ।
 ममत्वहीना असली प्रसू खरी न ती नरी; ती म्हणिजे निशाचरी ॥१४
 मरोनि दैवें जननी स्तन^{१२}धय अनाथ लाधेल न जो तिचें पय ।
 परस्त्रियेचेंच अवश्य त्या पय, न टाळवें तें जर दैव निर्दय ॥ १५ ॥
 निज प्रसूचें पय शान्तिदायक, निज प्रसूचें पय पुष्टिकारक ।
 निज प्रसूचें पय तुष्टिदायक, निज प्रसूचें पय तापहारक ॥ १६ ॥
 परस्त्रियेचें पय रोगकारक, परस्त्रियेचें पय शोकदायक ।
 परस्त्रियेचें पय नीतिभंजक, परस्त्रियेचें पय भक्तिहारक ॥ १७ ॥
 ज^{१३}नें विसरति हो प्रसूच्या पयाची अशी थोरवी,
 स्तवुनि आजि तया न विद्याधर श्रान्त गातां कवी ।
 सकल परिशिली जनाच्या ठसो थोरवी ही मनीं,
 निजहितपर जो रतो सृष्टिच्या तो न उलंघनीं ॥ १८ ॥

शिवाजीच्या चारित्र्याचें एक उदाहरण.

कथेचा प्रसंग.

आवाजी सोनदेव नांवाच्या एका प्रभु मराठ्यानें शिवाजीच्या आज्ञेवरून
 कल्याण सुभा जिंकून घेतला, तेव्हां तेंथचा सुभेदार मौलाना अहमद ह्याची
 सून ह्या प्रभु वीराच्या हातांत सांपडली. ती अतिशय सुंदर होती, ती
 शिवाजीला त्यानें नजर केली. परंतु शिवाजीनें तिचा स्वीकार न करतां तिला
 वस्त्रालंकारांनीं विभूषित करून तिला परिजन देऊन परत पाठवून दिलें.

ह्या ऐतिहासिक प्रसंगावर अनेक महाराष्ट्रीय शारदाभक्तांनीं अनेक मनो-
 हर गद्यपद्य कृति केल्या आहेत. आपणही ह्या प्रसंगावर कांहीं तरी लिहावें
 अशा प्रेरणेनें आम्ही हें खंडकाव्य लिहिलें आहे. तें आम्ही प्रेमानें महाराष्ट्रीय
 वाचकांना सादर करीत आहों.

शिववाच्या अंगीं बहु होते महनीय गुण असामान्य ।
 त्यांच्या सामर्थ्यावरि राज्य तथें स्थापिलें जना मान्य ॥ १ ॥
 त्या शिववाचे गावे गुण हा मम काम फार दिवसांचा ।
 परि तें गिर्यारोहण, झाला मम धीर पंगुचा काचा ॥ २ ॥
 शिववाचे गुण गातां टेकिति पांडिताशिरोमणिहि हात ।
 तर काय कथा माझी ? परि पुण्य गमे मला प्रयत्नांत ॥ ३ ॥
 कोठें लोकोत्तर तो पुरुष जयें राज्य निर्मिलें भव्य ? ।
 कोठें मी कवि नेणे जो एकहि सरस कल्पना नव्य ? ॥ ४ ॥
 परि सर्व शक्य न म्हणुनि लवाहि न करणें नसे मला मान्य ।
 गातों त्याचा एकचि चारित्र्यशुचित्व हाच गुण, नान्य ॥ ५ ॥
 शिवरायाच्या पदरीं आवाजी सोनदेव नांवाचा ।
 कायस्थ प्रभु होता, स्वामीच्या पूर्ण तो भरंवशाचा ॥ ६ ॥
 मतिनें गुरुसां, शौर्यें मृगपतिसां, शक्तिनें मतंगजसा- ।
 तो सुसुत मातृभूचा, प्रिय हो शिववास जीवसा न कसा ? ॥ ७ ॥
 एके दिवशीं त्याला एकान्तीं बोलवून शिववा हें- ।
 वदला, “ गा आवाजी, मन्मनिंचा पुरविं काम लवलाहें ॥ ८ ॥
 मोठ्या कार्यावरि मी आवाजी, आज धाडितों तुजला ।
 ह्या कार्याला तुजसा उचित न दुसरा दिसे पुरुष मजला ॥ ९ ॥
 सर्व मज्हाळ्यांमध्ये शूर चतुर तुजसमान तूं, नान्य ।
 करिशील तूंच आवा, मद्योजित कार्य हें असामान्य ॥ १० ॥
 तूं जंबुकर्सा धूर्त, प्रतिभय हरिशां, समरिसा चपळ ।
 कल्याण सुभा यवनांपासुनि घ्यायास शीघ्र जाच, पळ ॥ ११ ॥
 यवन सुभेदार तिथें विपयी न करूं शके प्रकृतिभव्ये ।

१ पर्वतावर चढणें. २ पंगु म्ह. लंगडा माणूस. ३ अल्प, उणा.
 ४ अगदीं थोडेंसुद्धां. ५ बृहस्पतीप्रमाणें. ६ सिंहाप्रमाणें. ७ प्रिय, आवडणारा.
 ८ कोठ्याप्रमाणें. ९ भयंकर. १० सिंहाप्रमाणें. ११ रयतेचें कल्याण.

कथिं कल्याणकरांच्या करि कल्याणार्थ काय कर्तव्य ? ॥१२॥
मृदु शय्येवरि त्याचा लोळे संतत सुखामधें काय ।

कथिं कल्याणकरांच्या कुशलाची काळजी करी काय? ॥१३॥

सुनृप सुखवि सुसरणिनें सकल समाजास सत्य संकल्पें ।

सुसरणिसमुद्भव सुखें संतोषावितीं सदा जरी स्वल्पें ॥ १४ ॥

परि हे असती यवन प्रभु संतत दंग सुखाविलासांत ।

दासांपरि, न सुतांपरि, हिंदूंना हे प्रभू समजतात ॥ १५ ॥

कल्याणकरां झालें आहे दे माय धराणि ठाय असें ।

सोडविल्याविण त्यांना स्वस्थ मला बैसवेल सांग कसें? ॥१६॥

आगंतुक यवन इथें, यजमानपणा अलज्ज गाजविती ।

दुर्वर्तनें तयांचीं आवाजी, सांगुं सांग तूज किती ? ॥ १७ ॥

हे यवन वसोत इथें, परि बंधुत्वास ठेवुनी चित्तीं ।

हिंदूशीं हे प्रेमें होउत वाटेकरी सुखीं वित्तीं ॥ १८ ॥

परि यवन विसरती हें बंधुत्वाचें पदोपदीं नातें ।

तुजसे सहाय मिळतां निर्मद मी करुं शकेन रे त्यांतें ॥१९॥

यवनांच्या हातीं जें, आवा, कल्याण तें अकल्याण ।

कल्याण सार्थ करिं जा तेथें भगवें उभारुनि निशाण ॥ ३० ॥

कल्याण सुभ्यामध्ये भगवा झेंडा उभार आवा, जा ।

घेउनि सैन्य पुरेंसें साधुनि ये शीघ्र या महाकाजा ” ॥२१॥

आवाजिस शिवरायें यवनांवरि धाडिलें लढायास ।

असुरांवरि इंद्रानें जैसें सेनानि कार्तिकेयांस ॥ २२ ॥

कल्याण सुभ्यावरि हा आवाजी शांत रीतिनें गेला ।

जलमार्गे स्थलमार्गे साऱ्या रोखोनि तो दिशा ठेला ॥ २३ ॥

आवाजीनें धाडुनि हेर सुभ्यांतील भेद आणविला ।

मग उघड वैर मांडुनि मौलानाला निरोप पाठविला ॥ २४ ॥

“ शिवरायाचा सेनापति मी, मद्धस्तगत सुभा कर हा ।

नातरि सिद्ध रणा हो, हिंदूंचें अतुल शौर्य वीर्य पहा” ॥२५॥

आवास अहमदानें पाठविला उलट यापरि निरोप ।

“ तूं काफिर, मज सर्पा तुडवुनि कां व्यर्थ आणिसी कोप ? ॥२६॥

मौलाना अहमद मी हरि, तूं गजशांवे, उगिचे बडबडसी ।

ये काफिरा शरण मज, नातरि वासूनि तोंड तूं पडसी ॥ २७ ॥

धेनूच्या चालाव्या कैशा रे खाटिकापुढें गमजा ? ।

त्वद्देहाचे तुकडे करणें ही तव पुरे मदास सर्जा ॥ २८ ॥

तव मद शिगेस चढला, कोपविसी व्यर्थ मजसि आवाजी ।

ठाक उभा संग्रामा, ये तुजला हात दावितों आजी ” ॥ २९ ॥

येतां निरोप उलटुनि मौलाना अहमदाकडून असा ।

आवा रणार्थ उठला, हिंदूला यवनमद रुचेल कसा ? ॥३०॥

संग्राम जाहला तो श्रोत्यांना विस्तरे न कळवीन ।

झाले यवन पराजित, कीं ते होते खरेच बलहीन ॥ ३१ ॥

कल्याण सुभा जिणिला आवाजीनें समस्त लवलाहें ।

जिकडे तिकडे भगवा झेंडा फडकत समीरणीं राहे ॥ ३२ ॥

आवाचें बल भांगिन, त्यास पराभविन, संयत करीन ।

ही यवनाशा जिरली, अनुभवि तो ती दशा स्वयें दीन ॥३३॥

मौलाना अहमद तो संयत केला, न निहर्त आवानें ।

त्याच्या अधिकाराला योग्य अशा त्यास वागवुनि मानें ॥ ३४ ॥

जे लोक शरण आले त्यांस दिलें जीवदान आवानें ।

जे कलहांत न शिरले त्यां केलें शांत अभयदानानें ॥ ३५ ॥

ह्या विजयाची वार्ता आवानें कळविली शिवाजीस— ।

धाडुनि चर आधीं, मग रायाच्या तोहि जाय भेटीस ॥३६॥

२

मौलानाची होती रूपवती सून, रति जणों दुसरी ।

लीला नाम तिचेचें, दिसली आवास त्याच्याच घरीं ॥ ३७ ॥

सौंदर्यनदी, यौवनमूर्ती, कर्पूरवर्ति नयनाला ।

विधिनिर्माणकुशलता आवाच्या येइ दृष्टिपथिं वाला ॥ ३८ ॥

ही युवती दिसतांक्षणिं आवाजीनें विचार मनिं केला ।

“होइल तुष्ट धनी मम, त्यासचि देईन भेट लीलेला ॥ ३९ ॥

विधिचातुरी सदेहा, जननेत्रां कौमुदीच ही बाला ।
 मदनविलासा वसती, धन्य खचित ती करील शिववाला ॥ ४० ॥
 मोहक मुख, गोंडस वपु, तरल विलोकित, विलासयुत गमन ।
 भाषण गोड इचें, शिवरायाचें तोषवील नित्य मन ॥ ४१ ॥
 लावण्यमधुपरिप्लुत^{१९} शिवरायविलोचनद्विरेफांस^{२०} ।
 ह्या यवनी रमणीचें मुख देइल खचित निर्भरसुखास^{२१} ॥ ४२ ॥
 ठेवूनि रक्षणास्तव सैन्य सुभ्याच्या शिवास भेटाया ।
 आवा उठला तेथुनि कालाच्या न व्यया करुनि वाया ॥ ४३ ॥
 लीलेला घेउनि तो आला भेटावयास शिववाला ।
 त्यानें वंदन केलें स्वामीच्या स्पर्शुनी शुभ पदाला ॥ ४४ ॥
 आवास पाहतांक्षणि शिवराया पावुनी परम हर्ष ।
 वदला, “ तुजसे सत्सुत असतां ही भू वघेल उत्कर्ष ” ॥ ४५ ॥
 कल्याण सुभा कैसा जिणिला हें विस्तरें निवेदून ।
 आवानें शिवबाच्या आनंद दिला मनाप्रति अनून^{२२} ॥ ४६ ॥
 वृत्तान्त आयकुनि तो शिववाला वाटलें समाधान ।
 मग वदला शिव, “ आवा, मजसि तुझा वाटतोच अभिमान ॥ ४७ ॥
 हे यवन आर्यभूला छळिती हें प्रखर शल्य मज सलतें ।
 तव धन्यवाद गावे तितुके थोडे असेंच मज गमतें ॥ ४८ ॥
 तुजसे मम साहाय्या जर दैवें वीर लाधले शतशा ।
 तर आर्यभूमिची मी नष्ट करिन ही असह्य दीन दशा ॥ ४९ ॥
 कल्याण तें न खेडें, आर्य महीचेंच मूर्त^{२३} कल्याण ।
 तें परत आणुनी त्वां मातेच्या देहिं घातला प्राण ॥ ५० ॥
 कल्याण आर्यभूचें जें होतें सुचिर यवनहस्तगत ।
 तें शौर्ये चातुर्ये हिसकावुनि आणिलें तुवां परत ॥ ५१ ॥
 तुज योग्य पारितोषिक देइन, कीं येसि^{२४} होउनी विजयी ।
 परि धन्यवाद देणें करितों इतुकेंच आज झा समयी ” ५२ ॥

१८ चंचल. १९ सौंदर्य रूपां मधानें डवडवलेलें. २० शिवीजाचे डोळे हेच
 कोणी भुंगे. २१ अतिशय सुख. २२ पुष्कळ. २३ मूर्तिमंत. २४ येत आहेस ह्य०
 आला आहेस.

हा योग्य समय ऐसें जाणुनि लीलेस आणवुनि पुढती ।
 वदला आवा, “ द्या ही वाला, पुरवा मदीय ही विनती ” ॥ ५३ ॥
 लीलेच्या सौंदर्ये झाला आश्चर्यचकित शिवराया ।
 विधिनिर्मित कौतुक हें स्तब्धक्रिये करि मुहूर्त तत्काया ॥ ५४ ॥
 क्षणभराचि विलोकुनि हा विधिनिर्मितिकुशलतापरमसार ।
 बसला स्तब्ध करित तो बोलावें काय हा मनि विचार ॥ ५५ ॥
 लीलेच्या सौंदर्ये जन तेथिल इतर जाहले चकित ।
 बसले वधत तिजकडे करुनि दृशा जणुं निमेषबलरहित ॥ ५६ ॥
 जन म्हणति मनीं “कौशिक गलितव्रत वधुनि मेनका झाला ।
 ही मोहवील लीला काय न संसारमग्न शिववाला ?” ॥ ५७ ॥
 मग लीलेला कांहीं वैसवुनी अंतरावरी दूर ।
 शिववा वदला समरीं तैसा नयरक्षणींहि जो शूर ॥ ५८ ॥
 “ तूं मजला भक्तीनें ही देऊं भेट पाहसी वाला ।
 गुण काय वधुनि माझे ठायीं त्वन्मनिं विचार हा आला ? ५९ ॥
 नेत्रें विशाल तैजस, अधर रुधिर, देह केतकाभ इचें ।
 शकती मोहूं न मला, विषयाग्निमुखें न साधुहीर पिचे ॥ ६० ॥
 न त्वद्वर्तन कोपें, परि आश्चर्येच मम मनास भरी ।
 कीं मत्सहवासीं तूं असुनिहि कळलों तुला न आजवरी ॥ ६१ ॥
 धिड् मम चारित्र्या कीं गमलों मी ह्या उपायना उचित ।
 स्वीकारिन मी ईतें हा ग्रह तव मद्यशा मळवि खचित ॥ ६२ ॥
 नवलचि हें कीं असुनी तूं प्रभु कायस्थ चांद्रसेनीय ।
 कळली तुला न शुचिता चारित्र्याची परावधि मदीय ॥ ६३ ॥
 कायस्थ प्रभु मानवहृदयपरीक्षण करी, चुके न कधीं ।
 परि चुकली रत्नींशी मंदाची दृष्टि मद्धृदयिं तव धी ॥ ६४ ॥

२५ निश्चल. २६ क्षणभर. २७ ब्रह्मदेवाच्या निर्माणकौशल्याचा उत्कर्ष.
 २८ भोग्य वस्तु हेच कोणी ठेकून त्यांच्या योगानें साधुपुंष हाच कोणी हिरा तो
 भंगत नाहीं. ठेकणाच्या स्पर्शानें हिरा पिचतो अशी समजूत आहे. २९ पराकाष्ठेचा.

मम कोणत्या कृतीनें द्याया ही भेट वळविलें तुजसी ? ।
 भलत्याला भलती तूं अर्पण वस्तू कशी करूं बघसी ? ॥६५॥
 ज्वरिताला पय देशी, मणिकांचनभूषणें विरक्ताला ।
 अंधाला दर्पण कीं, आवा, ही मजसि देउनी वाला ॥ ६६ ।
 गंगाजलसें मम मन शुचि, तें शुचिता कधीं न सोडील ।
 या बालेचें मजला सौंदर्य न लवाहि मोह पाडील ॥ ६७ ॥
 सौंदर्यवडि^{३०}ं टाकुनि मज मीना नयसरामधु^{३१}नि खेची ।
 तो वारणा विसानें^{३२} बांधुनि खिळवावया स्ववल वेची ॥६८॥
 सौंदर्य मला भुलविल जर विझविल चुलुक^{३३}मित जल दवा^{३४}स ।
 करतल लपवील रविस, कीं टिटवी आटविल समुद्रास ॥६९॥
 रविनें ताप त्यजिला तर मी स्पर्शान ह्या कुमारीला ।
 मज जननीपरि वंद्या, हृद्यो^{३५} भगिनी सुतेपरी लीला ॥ ७० ॥
 अबलेचा छल करणें हें विरुद नव्हेच ह्या शिवाजिचें ।
 तें करणें हारविणें सौभाग्य मदीय विभवलक्ष्मीचें ॥ ७१ ॥
 ह्या बालेचें बघतों डोळ्यांनीं रूप मी मनोहारी ।
 विधिनिर्मिति ही प्रेक्ष्या, परि न स्पृश्या म्हणे मन विचारीं^{७२}
 देशास्तव शत्रुशीं प्रच्छन्न^{३६} कधीं, कधीं उघड वैर-।
 करणें उचित असें तरि उचित नसे नीति बहकणें स्वैर ॥७३॥
 विषयसुखास्वादार्थ न, जनहितकरणार्थ हा मदवतार ।
 अवतार कृत्य हें कीं यवन प्रभु दूर लोटणें पार ॥ ७४ ॥
 मी जातीचा क्षत्रिय, चातुर्वर्ण्यादिरक्षणा झटणें ।
 हें मत्कर्तव्य असे, हें करणें हेंच मम असे जगणें ॥ ७५ ॥
 गोब्राह्मणावनास्तव देशाचा मी करीन उद्धार ।
 मी क्षत्रिय, या योगें मज्जन्म करीन मी फलितसौर^{३७} ॥ ७६ ॥
 माझे ठायीं आहे जें अल्प स्वल्प वीर्य आवाजी ।

३० मासे पकडावयाचा गळ. ३१ नीति हेंच कोणीं सरोवर त्यांतून.

३२ कमळाच्या देठानें. ३३ चुळकाभर. ३४ वणव्याला. ३५ प्रिय. ३६ गुप्त.

३७ सार्थ, सफल.

तें मी वेंचीन सदा गोविप्रावन अशा महाकाजीं ॥ ७७ ॥
 माझी माता असती अर्धाशेंही सुरेख इजमानें ।
 तर मी तत्सुत नसतों आहे इतुका कुरूप रूपानें ॥ ७८ ॥
 ही बाला मधुर असे, परि मज ती जेंवि तुळस गणपतिला ।
 जननी, भगिनी, कन्या, यांपरि ती वाटतेच मम मतिला ॥ ७९ ॥
 जननीपरि, भगिनीपरि, कन्येपरि ही प्रिया मला यवनी ।
 न विलासिनीपरी; हा तव न उदेला कसा विचार मनीं? ॥ ८० ॥
 जननीभगिनीकन्यापदिं उचित, विलासिनीपदिं न व्हावी ।
 देवाच्या मूर्तीनें पुंगी^{३९} खायास केंवि फोडावी? ॥ ८१ ॥
 आवाजी, तूं बहु दिन माझे वर्तन पहात आलास ।
 परि बोळखिलें कैसें न कळे त्वां मन्मनःशुचित्वास? ॥ ८२ ॥
 क्रूराशीं क्रौर्य करिन, समरीं शतसंख्य वीरहि वधीन ।
 कपट्याशीं कपट करिन, परि अकलत्रा न भोग्य भावीन ॥ ८३ ॥
 झालें तें झालें, परि पुनरपि ऐसें करूं नको कृत्य ।
 कीं तें चारित्र्याला माझ्या लावील डाग हें सत्य ॥ ८४ ॥
 परिजनसंरक्षित^{४०} ही सुखवो जनकास पतिस भेटोन ।
 तर त्यांकडे इला तूं धाडुनि दे, कालहरण होओ न ” ॥ ८५ ॥
 मग लीलेला वदला आश्वासनपर असें वचन राया ।
 “ स्वजनांकडे तुजसि मी पाठवितों, जा त्यांस भेटाया ॥ ८६ ॥
 परिवार तुला देतों, त्यासंगें शीघ्र जा स्वकीय घरीं ।
 आप्तांस भेट देउनि लीले, वंदुनि सुखाढ्य त्यांस करीं ॥ ८७ ॥
 जा मेहुण्यास माझ्या, कीं माझ्या जांवयास धन्य करीं ।
 घडलें वृत्त इथें तें विसरुनि लीले, मनीं न कोप धरीं ” ॥ ८८ ॥
 ऐसें वदुनि शिवें तिज परिवार महार्ह भूपणें वित्तें ।
 यांसह निरोप दिधला, ती जाया सिद्ध हो अभय चित्तें ॥ ८९ ॥
 पर्यवसान^{४२} सुखाचें झाल्यानें तोपली मनीं लीला ।

३८ गणपतीला तुळस वाहात नाहोत (फक्त गणेशचतुर्थीला वाहतात. येथें
 अपवाद घ्यावयाचा नाही.) ३९ सुपारी. ४० पत्नी नव्हे अशा स्त्रीला, ४१
 लव्याजम्यानें राक्षिलेली. ४२ शेवट.

मग ती गेली करुनी जनकास तशी शिवाजिस नतीला ॥ ९० ॥
 नर तोचि शुद्ध गणिजे काया वाचा मनांत जो शुद्ध ।
 ह्या सरणीच्या गेला शिववा न कधींहि लेशहि विरुद्ध ॥ ९१ ॥
 लीले, तूं धन्य खरी, व्याघ्रविलीं भीत भीत आलीस ।
 न्याघ्रमुखीं पडलीस न, जीवदयामूर्ति बघुनि धालीस ॥ ९२ ॥
 महाराष्ट्रामध्यें अगणित गुणीं जो झळकला,
 मन्हाळ्यांची ज्याणें जगिं पसरिली कीर्ति विमला ।
 तयाच्या पावित्र्यें स्थिर पद करावें जनमनीं,
 अशा बोधा विद्याधर कवि करी ह्या स्वकवनीं ॥ ९३ ॥
 शिवाजीच्या शुचित्वाची कथा वामननंदन ।
 सांगे ती सर्व लोकांचें नीत्युन्मुख करो मन ॥ ९४ ॥

चित्रचातुरी.

कथानक.

शुचि आणि रुचि ह्या नांवांच्या दोन चितान्यांमध्ये कौशल्य श्रेष्ठतर
 कोणाचें, ह्या बाबतीत वादविवाद झाला. परस्परांनीं परस्परांच्या चित्रांतील
 दोष काढले, आणि आपआपली कारागिरी अधिक आहे, असें प्रत्येक म्हणूं
 लागला. शेवटीं असें ठरलें कीं श्रेष्ठतरत्वाचा निर्णय करण्यासाठीं प्रत्येकानें
 एक एक चित्र तयार करावें व ज्याचें चित्र उत्कृष्ट ठरेल, तोच उत्कृष्ट चित्र-
 कार समजावा. शुचीनें एक द्राक्षांचा घोंस काढिला. तो इतका हुबेहुब
 साधला होता कीं तो खरा समजून पक्षी त्यावर चांची मारूं लागले. रुचीनें
 भिंतीवर एक पडदा काढिला. तोही इतका उत्तम साधला होता, कीं त्याला
 शुचि देखील फसला. शुचीच्या चित्रास निर्बुद्ध पक्षी फसले, परंतु
 रुचीच्या चित्रास शुचिही,—ज्याला चित्रकलेचें पूर्ण ज्ञान होतें,—तोही फसला.
 ह्यावरून रुचीची कारागिरी श्रेष्ठतर ठरली. हा विषय ह्या काव्यांत आहे.

चित्रचातुरी म्हणजे चित्रे काढण्याचे वाचतात कौशल्य.

वृत्त दोहा किंवा दोहरा.

पूर्वि चितारी मणिपुरीं होते दोन रहात ।

चित्रालेखनिं त्यांचिया परि ते अति निष्णात ॥ १ ॥

त्यांची न सरी कोणिही शकले पावायास ।

मग सरशीचें बोलणें वायां गोष्ट कशास? ॥ २ ॥

चित्रें काढुनि विकुनि तीं पैसा ते मिळवीत ।

त्यांची होती हीच हो निर्वाहाची रीत ॥ ३ ॥

प्रमाणशुद्धा तत्कृती, रंगांनीं अति गोड ।

सारे जन वाखाणिती, कीं तीं नसे खोड ॥ ४ ॥

मत्सरही त्यांच्या कृती बघतां जाइ जिरून ।

कीं त्या भिन्ना नोव्हत्या सत्य निसर्गाहून ॥ ५ ॥

एकहि ऐसें नोव्हतें गृह त्या मणिनगरांत ।

शोभादायक नोव्हतीं त्यांचीं चित्रें ज्यांत ॥ ६ ॥

चित्रें त्यांचीं टांगलीं होतीं राजगृहांत ।

सद्वस्तूचा सर्वदा गौरव होइ दहांत ॥ ७ ॥

देवांच्याही आलयीं तच्चित्रें बहुसाल—

शोभत होतीं सर्वदा सुंदर भव्य विशाल ॥ ८ ॥

मानव, पशु, वैसारण, द्विज, किंवा त्रिदिवेश ।

काढियले जे जे तयीं, दोष तयांत न लेश ॥ ९ ॥

त्यांनीं आकृति काढिल्या त्या साऱ्या रमणीय ।

परभावधिला पोचलें नैपुण शुद्ध तदीय ॥ १० ॥

त्यांच्या चित्रांतिल नद्या, पर्वत, पारावार ।

वृक्ष, अरण्ये, गव्हरे, दिसलें सुंदर फार ॥ ११ ॥

विस्तर राहों; एकदा पाहों नदिचा कांठ—

गेले, तेथें जाहली त्या दोघांची गांठ ॥ १२ ॥

तेथ तयांचीं भाषणें त्या समयास रसाल—

जीं झाली, तीं ऐकुनि जन हो प्रमुदित व्हाल ॥ १३ ॥

चित्रकला हा तेधवां. होता विषय तदीय ।
 त्यावर त्यांचें बोलणें झालें अति रमणीय ॥ १४ ॥
 मत्सर नव्हता भाषणीं, होता शुद्ध विनोद ।
 तो ऐकियलां तूमच्या भरिल मनीं आमोद ॥ १५ ॥
 एकेकानें आपुलें वर्णुनि नैपुण फार ।
 दुसऱ्याची कृति निंदिली देउनियां आधार ॥ १६ ॥
 रुचिनें शुचिच्या दाविली आलेख्यांत उणीव ।
 मान्य करीना ती शुची, दावी रोष अतीव ॥ १७ ॥
 शुचिनेंही रुचिच्या कृती निंदियल्या अतिमात्र ।
 पुष्कळ दावुनियां स्थळें जीं दोपाला पात्र ॥ १८ ॥
 वदला रुचिला तो शुचि निंदात्मक वचनास ।
 वचन परी तें झोंबलें रुचिच्या नैव मनास ॥ १९ ॥
 “ प्रमाणशुद्धा एकही स्वकृति नैव दिसेल ।
 वर्णयोर्जना सृष्टिच्या वस्तूशीं न जुळेल ॥ २० ॥
 मजेपक्षां आलेखनीं त्वत्कौशल्य न थोर ।
 मोरापक्षां नर्तनीं अधिक नसे लांडोर ” ॥ २१ ॥
 शुचिचें हें वच ऐकुनी रुचि वदला हे बोल ।
 “ मित्रा, तव हें बोलणें मजला गमतें फोल ॥ २२ ॥
 माझ्या आलेख्यांतला सत्य असे अनुभवि ।
 अनादराला त्यांचिया न बुधांस मिळे ठाव ॥ २३ ॥
 चित्ताकर्षक एकही मित्रा, त्वत्कृति दाव ।
 एकाही त्वत्कृतिमधें शुद्ध नसे अनुभाव ॥ २४ ॥
 दोष नसो त्वत्कृतिमधें, मधुर न त्यांत उठाव ।
 भुलवि मना जें चित्र तें एक तरी तव दाव ॥ २५ ॥
 मत्कृतिपुढतीं त्वत्कृति एकहि पळ न टिकेल ।
 स्पर्धा शुद्ध घृतासवें करिल कधींहि न तेल ” ॥ २६ ॥

शुचिला रुचिवच जाहलें मान्य नोहे लवलेश !

म्हणुनि वदे तो, “ गा रुचे, नेणसि मग उद्देश ” ॥ २७ ॥

रुचि वदला शुचिला पुन्हा, शुचिही रुचिला फार

क्रमें क्रमें हें जाहलें संभाषण अनिवार ॥ २८ ॥

बहु झाल्यावरि वाद हा वदला रुचि हे मातें ।

व्यर्थ कशाला वाद हा अर्थ न अल्प जयांत ? ॥ २९ ॥

मदधिक तूं किंवा सख्या, त्वदधिक मी हा वाद ।

ऐसा चालुनि आपणां होइल बहुत विषाद ॥ ३० ॥

ठरवायास्तव आपुलें नैपुण चित्रांतील ।

सुचते मजला युक्ति ही; निर्णय तीच करील ॥ ३१ ॥

एक चित्र मी काढितों; काढीं तूंही एक ।

नैपुण्याचा आपुल्या तें होंड विवेक ” ॥ ३२ ॥

मान्या झाली युक्ति ही शुचिच्या फार मनास ।

सरला तत्क्षणि वाद तो नव्हता अंत जयास ॥ ३३ ॥

ठरलें कीं, दावावया पटुतेचा अतिरेक ।

चित्रें काढावीं तयीं एकेकानें एक ॥ ३४ ॥

चित्रें तीं अमक्या दिनीं व्हावीं दोन्ही पूर्ण ।

हें ते ठरवुनि चालते झाले स्वगृहा तूर्ण ॥ ३५ ॥

शुचिनें घेउनि कालजी, वेंचुनि पाटव सर्व ।

चित्र काढिलें व्हावया गर्व रुचीचा खर्व ॥ ३६ ॥

ठरल्या दिवसा जाहलें चित्र शुचीचें पूर्ण ।

तें गृहभित्तिस लाविलें बाहेर तयें तूर्ण ॥ ३७ ॥

चित्र तिथें तें देखुनी, झाला हर्ष तयास ।

मग गर्वानें रुचिचिया गेला तो सद्नास ॥ ३८ ॥

वदला यापरि शुचि तया, “ झालें आहे पूर्ण- ।

मच्चित्र, पहायास तें चल मत्सदना तूर्ण ॥ ३९ ॥

मच्चित्र वधाया रुचे, ये माझ्या सद्नास ।

व्हावें त्वां मन्नैपुणा देखुनि माझा दास ॥ ४० ॥

माञ्चित्रांतिल दावितों ये तुजला कौशल्य ।
 तें वघतां त्वन्मानसा वेधिल मत्सरशल्य” ॥ ४१ ॥
 रुचि गेला शुचिच्या गृहा मग देखाया चित्र ।
 शुचिनें मार्गीं वर्णिलें निज कौशल्य विचित्र ॥ ४२ ॥
 गृहास दोघे पोचतां शुचि वदला मित्रास—
 “ आपण दोघे ये वसूं लपुनी या स्थानास ” ॥ ४३ ॥
 तेथें वसल्यावरि वदे शुचि मित्रा हे बोल ।
 “ गृहभित्तीवरि माझिया पाहुनि चित्रा डोल । ॥ ४४ ॥
 माध्वीकांचा देख तो गोंडस घोस रसाल ।
 वर्णांची जुळणी पहा सलक्ष्य किंचित्काल ॥ ४५ ॥
 हिरव्या वर्णावरिल तो वर्ण पहा रे श्वेत ।
 वद येतें हें त्वन्मना किंवा नाहीं येत ? ॥ ४५ ॥
 छायेची वघ चातुरी, कीं फलकवचांतून—
 दिसतो थवथवला फलाभ्यंतरिं सुरस अनून ॥ ४७ ॥
 घोस पहा तो निमुळता, शाखा, पर्णे, नीट ।
 मित्रा, वघ तो वारका पर्णावरचा कीट ॥ ४८ ॥
 सत्य निसर्गांतिल जसा माध्वीकांचा वृंद ।
 तसाच माञ्चित्रांतला दे न कुणा आनंद ?” ॥ ४९ ॥
 बोलत असतां हें शुची, आला शुकसमुदाय ।
 तो माध्वीकांच्याकडे रसलोभानें जाय ॥ ५० ॥
 प्रत्येकानें चंचुचा घोसावरि आघात—
 केला लोभानें अहो खाया रस जो त्यांत ॥ ५१ ॥
 त्या घोसांत न बिंदुही रस ते शुक लाहून—
 नैराश्यें आल्या पथें गेले शीघ्र निघून ॥ ५१ ॥
 गर्वानें फुगला शुची दावूनि चमत्कार ।
 रुचिला वदला, “ गा सरख्या, म्हण हें पाटव फार ॥ ५३ ॥
 माध्वीकांचा घोस हा चित्रालिखित मदीय—
 भुलवी पक्ष्यांचीं मनें कीं तो अति रमणीय ॥ ५४ ॥

चित्रकलानैपुण्य जें तें म्हणतों मीं हेंच ।

माझें पाहुनि चित्र हें उतरावा तव रेंच” ॥ ५५ ॥

शुचिचें वच हें ऐकुनि वदला रुचि हें त्यास ।

“ माझेंही वघ चित्र तूं, ये रे मत्सदनास ” ॥ ५६ ॥

गेले दोघे तेथुनी रुचिच्या मग सदनास ।

मग शुचिला वदला रुची “ वघ ये मच्चित्रास ॥ ५७ ॥

या मार्गानें चल पुढें, मी येतों मागून ।

चित्र पहा तूं एकला लक्ष्य शुचे लावून ” ॥ ५८ ॥

शुचि पुढतीं मग चालला, रुचिचित्र पहायास ।

त्याच्या मार्गीं जवनिका दिसली एक तथास ॥ ५९ ॥

असेल तीच्या पलिकडे चित्र असें समजून ।

जाऊं लागे आंत तो तीतें सरकावून ॥ ६० ॥

वोटांनीं ती जवनिका पा^३र्चीं सारायास—।

शुचिनें केला कर पुढें, घाई झाली त्यास ॥ ६१ ॥

तों भिंतीवरि तन्नखें खरडुनि त्या समयास—।

कर्कश झाला ध्वनि, तयें विस्मित केलें त्यास ॥ ६२ ॥

होता रुचि मार्गे उभा तोही स्मित करि मंद ।

फसला शुचि हें पाहुनि झाला त्या आनंद ॥ ६३ ॥

शुचिही झाला तेधवां सत्र^४ किंचित्काल ।

मग वदला मित्रास हें, “ त्वत्कौशल्य विशाल ॥ ६४ ॥

माझ्या चित्रें फसविले बुद्धिविहीन विहंग ।

माध्वीकांचा घोंस ते देखुनि झाले दंग ॥ ६५ ॥

परि मी ज्ञानी एवढा चित्रकलानिष्णात—।

• त्वच्चित्रानें फसविलों, खोटी हे नचि मात ॥ ६६ ॥

घड्या, दोर, मळ, सुरकुत्या, सुंदर ह्या अतिवेल ।

तव ही देखुनि जवनिका कोण न नर तोषेल ? ॥ ६७ ॥

मदाधिक मित्रा ! शतगुणें अससी चित्रकलेंत ॥
 चित्रकलादेवीस तूं क्रीडाहेतुनिकेत ॥ ६८ ॥
 आजपासुनी तूं मला गुरुसा अतिमहनीयै ।
 आजपासुनी तुजपुढें सरला गर्व मदीय ॥ ६९ ॥
 लोह जणों मत्पाटव, त्वत्पाटव जणुं हेम ।
 तव कोप नसो मजवरी संतत राहो प्रेम ” ॥ ७० ॥
 ऐसें बोलुनि आपुल्या गेला शुचि सद्नास ।
 रुचिगुरुलाभें जाहला मोठा हर्ष त्यास ॥ ७१ ॥
 शुचिरुचिचित्रांचा पुरीं लोकांना वृत्तांत—
 कळला तेव्हां जाहले सारे हृष्ट नितान्त ॥ ७२ ॥
 रुचिची देखुनि जवनिका लोकांना आनंद—
 झाला, जैसा हो पिका पाहुनिया माकंडें ॥ ७३ ॥
 परि होता हा जवनिकादर्शनभर्व आनंद—
 शुचिनिर्मत्सरतोद्भवानंदाहुनि तो मंद ॥ ७४ ॥
 शुचिची वृत्ती आदरा, मत्सर द्या सोडून ।
 म्हणजे जन हो ह्या जर्गीं व्हाल भवें नचि दून ॥ ७५ ॥
 “ मत्सर सोडा ” हा जना करि विद्याधर बोध ।
 ह्या बोधाहुनि नाढळे उत्तम करितां शोध ॥ ७६ ॥

श्लोक.

पट्टपदासि जशि कञ्जमार्धुरी,
 सज्जनासि तशि चित्रचातुरी—
 आवडो, अमलशांतिसंयुत—
 हा निरंतर असो उमासुत ॥ ७७ ॥

१ विहार करावयाचें घर. २ परम पूज्य. ३ रुचिलपी गुरु मिळाल्या मुळें.
 ४ अतिशय. ५ आत्रवृक्ष. ६ पडदा पाहून झालेला आनंद. ७ शुचीची मत्सरशून्यता
 पाहून होणाऱ्या आनंदापेक्षां. ८ संसारानें. ९ पीडित. गाजलेले १० कमलरसाची
 गोडी. ११ शुद्ध शांतीने. १२ विद्याधर कवि.

पुढारी व्हावयाला लायक कोण ?

वृत्त आर्या.

जनहित मेरुपरि जया, स्वाहित जया सर्षपापरी वाटे ।
तोच पुरुष राष्ट्राला उदयाच्या न्यावया उचित वाटें ॥ १ ॥
जनहित महत्तम जया, निजहित लघुतम म्हणोनि समभाव ।
तोच उचित अग्रेसर, मिळवि तथिं न पक्षपात लव वावें ॥ २ ॥
लोकांना सेवाया जो सिद्ध त्यास लोक सेवील ।
सेवा जनांकडुनि जो इच्छिल त्या जन समस्त टाळील ॥ ३ ॥
लोकांची सेवा जो प्रेमें तत्पर असे करायाला ।
तोच शके वळवुं जना, तोच उचित लोकनायकपदाला ॥ ४ ॥
स्वार्थास लाथ मारुनि जनहितकरणींच जो झटे सतत ।
तोच जनाचा नायक होइल, त्याचें जना रुचेल मत ॥ ५ ॥
अग्रेसरत्व यावें माझ्याचकडे असा धरि न हेका ।
तो अग्रेसर व्हाया उचित असे, भजति जन त्या एका ॥ ६ ॥
कष्टे देशहितास्तव, न स्वार्थास्तव, त्याकडे भोंवें—।
जनता अयःशर्लाका जैशी चुंबकमण्याकडे धावे ॥ ७ ॥
सन्नार्यकहृदयीं जनहित भरुनी निजहिता स्थळ न मिळतें ।
सूर्याचें तेज नभा शोभावि तेव्हां न तेथ तम शिरतें ॥ ८ ॥
संकट येतां लोटुनि अनुयायां त्यांत दूर जो सरतो ।
तो नीच आंगराखू, अग्रेसरतापदास योग्य न तो ॥ ९ ॥
संकटं दृष्टिपथिं न जो तों झोकी लांब लांब जो बाता ।
परि संकटिं दूर पळे तो अग्रेसर करी महा घाता ॥ १० ॥
तो जननायक व्हाया उचित असे जो न संकटांत हटे ।
त्यजुनि महत्वाकांक्षा ऐहिक देशार्थ जो अंतद्र झटे ॥ ११ ॥
निज दोषांची ज्याला जाणीव पटे म्हणोनि नम्र असे ।
तो लावुनि देई ती, नान्य, जनाच्या प्रीथा मनांत ठसे ॥ १२ ॥

१ राईप्रमाणे. २ निःपक्षपाती. ३ पुढारी. ४ अवसर. ५ प्रेमानें. ६ लोखंडाची काडी. ७ लोहचुंबकाकडे. ८ योग्य जो पुढारी असेल त्याच्या अंतःकरणांत. ९ त्या संकटांत. १० निरलसपणें. ११ सरणी.

चालो देश सुमार्गे, मी मार्गे कीं पुढें क्षिति^{१२} न मजला ।
 हें जो म्हणे महात्मा जनता त्यालाच अनुसरे सकला ॥ १३ ॥
 तो धन्य वीर कीं जो रण जिंकुन सैनिकांस दे श्रेय ।
 ऐसा वीर असेल न कैसा साऱ्या जनांप्रति प्रेय^{१३} ? ॥ १४ ॥
 न सुहृद्वर्गचि केवळ, यच्चिंताविषय सर्व देश असे ।
 तो जननायक उत्तम, जनमनिं तत्कथित तत्त्व खोल ठसे ॥ १५ ॥
 लोकांकडोनि व्हावी माझी सेवा असें अपेक्षीना ।
 त्याला लोक भजति कीं तन्मति निजवैभवस्पृहाहीना^{१४} ॥ १६ ॥
 एवंगुणगणमंडित पुरुष महात्मा जनां रुचे नेता ।
 कीं षड्रिपू त्याच्या शक्ति न करूं वसतिला सदन चेतौ ॥ १७ ॥
 मा^{१५}लिक लावी सलिला त्याच पथें जाय आलवाला तें ।
 देशहिताचा दावी पुण्यात्मा तो पटे क्रम जनातें ॥ १८ ॥
 परि नेता ह्या परिचा साहों मत्सर न देइ नीचास ।
 देई प्राण जगाला तो रवि अभिनंद्य हो न घूकास ॥ १९ ॥
 अग्रेसरत्व जर मज द्याल तर मिळेन तुमचिया पक्षा ।
 हें जो म्हणे त्याला टाळुनि निज पक्ष बुध म्हणे रक्षा ॥ २० ॥
 अग्रेसरमानास्तव जो ह्या कीं त्या धरील नर पक्षा ।
 तो पैशास्तव होइल खाया सिद्ध स्मशानिची रक्षा ॥ २१ ॥
 नरकीं होइन राजा, स्वर्गीं दास न, अशा मनीषेचा ।
 नर अग्रेसर करितां अनुयायां लागती सदा ठेचा ॥ २२ ॥
 मोठ्याचा अनुयायी होतां लघुतादशा डसोनि जया ।
 होउं लघूंत वधे जो मोठा जन अग्रणी करी न त्या ॥ २३ ॥
 सत्पक्षांत पुढारी होणें कालत्रयीं न शक्य मला ।
 म्हणुनि असत्पक्ष वरुनि त्या माना नर झटेल तो न भला ॥ २४ ॥
 गूढेच्छा मनिं ज्याच्या पदवी, अधिकार, मान, धन यांची ।
 त्या अग्रणी न कवि करि, त्या स्थाना योग्यता नसे त्याची ॥ २५ ॥
 खोटे सिद्ध कराया, अधर्प^{१६}धरतमित्रमंतु झाकाया, ।

१२परवा. १३प्रिय. १४स्वतःची बडेजाव व्हावी अशा इच्छेनें विरहित. १५त्याच्या अंतःकरणाला षड्रिपु स्वतःला राहावयाचें घर करित नाहीत. १६माळी. १७आळ्याकडे. १८ पापाच्या मार्गांत आनंद पावणाऱ्या मित्रांचे अपराध लपविण्यासाठी.

लाचानें मत द्याया, वळतो तो उचित ज्ञायक न व्हाया ॥ २३ ॥
 लाभाचीच चिकित्सा करि, सत्याची न पक्ष धरितांनु
 तो स्वार्थी, तो अनुचित अग्रेसर, मान्ये होइ न बुधानी ॥ २४ ॥

अग्रणी कोणचा योग्य राष्ट्रोद्धाराचिया परी
 अयोग्य कोणचा हेंही विद्याधर जनां कथी ॥ २८ ॥

काककाणता.

कथानक.

श्रीमद्वाल्मीकिकृत रामायणाच्या अयोध्याकांडांत सर्ग ९५ आणि ९६
 ह्यांच्या दरम्यान जो प्रक्षिप्त सर्ग आहे, त्यातील ३४ ते ५७ ह्या श्लोकांचा
 आधार घेऊन आम्ही पुढील कृति केली आहे.

श्री रामचंद्र वनवासांत असतां एके समयी एका कावळ्यानें सीतेला उपद्रव
 दिला, म्हणून त्याला दण्ड करावयासाठी श्रीरामचंद्रानें त्याचेवर ईषीकात्र
 सोडिलें. तेणेंकरून त्याचा एक डोळा फुटून त्याला काणता (म्ह. एकाक्षता)
 आली. हा मजकूर पुढील कवितेंत ग्रथित केला आहे.

वृत्त अनुष्टुभ्

ससोदर सहस्रीक चित्रकूर्टीं रघूद्वह ।
 राहे मुनिमनीं जैसा शम वेदस्मृतींसह ॥
 हीं तिघें राहिलीं तेथें हर्षनिर्भर मानसें ।
 पीडाकर असें कांहीं तेथें होत तथां नसे ॥ २ ॥
 एकदा लक्ष्मणें शुद्ध बाणांहीं दश मारिले ।
 भोजना मृग आणोनी जानकीप्रति अर्पिले ॥ ३ ॥
 आहारपरिमाणानें तिणें तन्मांस रांधिलें ।
 मग रामें यथाचार भूतांतें भाग वोपिले ॥ ४ ॥
 सानुजें मग तें रामें सुपक्वामिष भक्षिलें ।
 स्वादिष्ट मिष्ट तें खाद्य सीतेनें मग सेविलें ॥ ५ ॥
 भक्षणास्तव जें मांस रांधिलें नव्हतें असें ।

वाळाया आतर्पी सीता ठेवोनी रक्षणा वसे ॥ ६ ॥
 मांसलोभें तिथें आला कोणी किंकाक सत्वर ।
 धूर्त जैसा परद्रव्यजिघृक्षेनें पटच्चर ॥ ७ ॥
 परि मांसाहुनि तथा सीता हृद्यतरा गमे ।
 तिथेचें देहलावण्य देखतां बहु तो रमे ॥ ८ ॥
 कोठें साध्वी दुराधर्षी ? कोठें तो क्षुद्र वायस ? ।
 शिरस्थ मणि सर्पाचा तो काहूँ करि मानस ॥ ९ ॥
 भुलला पाहुनी भारी तीच्या मृदुल विग्रहा ।
 तीच्या शिरीं करीं स्कंधीं वसे निस्त्रप काक हा ॥ १० ॥
 चंचुघर्षण धृष्टत्वें करी तो तदुरःस्थलीं ।
 न सोडी त्या सुगात्रीला जरी ती त्यास हाकली ॥ ११ ॥
 सीतोरःस्थालिं तो चंचू काकाचा दिसला तसा ।
 हरिदंष्ट्रास्पर्शिकरं भिलाचा दिसतो जसा ॥ १२ ॥
 बोचोनि नखचंचूनीं, उडवोनि स्वपक्षीती ।
 काकें आयासिलें नाना प्रकारें तिजला अती ॥ १३ ॥
 मृदंगी भीरु अबला पीडेनें फार कावली ।
 बहु यत्न तिणें केले परी मुक्त न जाहली ॥ १४ ॥
 इकडे तिकडे सीता पळाली भयविह्वला ।
 परि तो तिज सोडीना, तिच्या मागुनि धावला ॥ १५ ॥
 धावे तन्वी, पळे, लोळे, ओरडे, आरडे, रडे ।
 परी निर्लज्ज दुष्टात्मा जाई तोहि तिच्याकडे ॥ १६ ॥
 ह्या काकवर्तनें रामचित्त कोपें तदा भरे ।
 पति कोण शके पाहों स्त्रीधर्षण असें परें ? ॥ १७ ॥
 अवनिस्थां शरैषीकां रामें उचलिली करीं ।
 अभिमंत्रुनि ती केली जाया सिद्ध खगावरी ॥ १८ ॥

२ उन्हांत. ३ दुष्ट कावळा. ४ दुसऱ्याचें द्रव्य चोरण्याच्या इराद्यानें
 ५ चोर. ६ अधिक प्रिय. ७ धर्षण करण्यास कठिण. ८ शरीराला. ९ निर्लज्ज.
 १० सिंहाच्या दाढांना स्पर्श करणारा हात. ११ आपले पंख. १२ जमीनीवरची.
 १३ गवताची काडी.

याकाचर्न^{१४} शरैषीका वीर्य अद्भुत ती वरी^{१५} ।
 वीरें स्थापियला रामें वीर्यवन्मंत्र तीवरी ॥ १९ ॥
 ईषीका^{१६} ती वीर्यवती धावली त्या खगावर ।
 पुढें तो चालला भीत तीहि मागुनि सत्वर ॥ २० ॥
 अन्य होते तिथें काक तयांनीं हा उपेक्षिला ।
 व्यसनीं पडला सांगा स्वजनें कोण राक्षिला^{१७} ॥ २१ ॥
 वेगवान् मानिला वायु, वात्या अधिक मानिली ।
 शरसंत्रस्त काकानें वात्याही दूर सारिली ॥ २२ ॥
 काकवेगानुसारें तो अनुष्टु^{१८} निघे शर ।
 राममंत्रबलक्षि^{१९} त्या शरा काय दुष्कर ? ॥ २३ ॥
 शरानुसृत तो काक स्वेदसंसिक्त^{२०} जाहला ।
 श्रमला, भागला, भ्याला, तापला, अनुतापली^{२१} ॥ २४ ॥
 चुकवाया शरा काक जवें पळत सूटला ।
 तो त्या रामशरव्याजें यमदण्डत्रि वाटला ॥ २५ ॥
 सूं सूं ध्वनि करोनी तो काकामागुनि चालिला ।
 बोधीत कीं परस्त्रीचा काम दंडार्ह मानिला ॥ २६ ॥
 उडे काक पुढें वेगें, धावे मागुनि तो शर ।
 काकवेगा न साहोनी तो धावे जणुं सत्वर ॥ २७ ॥
 त्रैलोक्यां हिंडला काक, परी मुक्ते न पावला ।
 न पाहे तो शरैषीकेपासुनी रक्षणस्थला ॥ २८ ॥
 जाओ वनीं, उडो शैलीं, चढो वा तो नभःस्थलीं ।
 शरैषीका तयामागें तच्छायेपरि चालली ॥ २९ ॥
 तयाला न त्रिभुवनीं मिळालें आश्रयस्थल ।
 अगर्था^{२२} तो पुन्हा आला रामापाशींच दुर्वल ॥ ३० ॥
 रामा तो शरणा काक येओनी तत्पदीं शिर- ।
 ठेवोनी वदला ऐसें धरोनी मानुषी गिरा ॥ ३१ ॥

१४ कुल्लक. १५ मिळविती झाली. १६ काडी. १७ संकटांत. १८ पाठोपाठ.
 १९ फेकलेली, सोडलेली. २० घामानें मिजलेला. २१ पश्चात्ताप पावला. २२
 नाइलाजानें.

“ शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि मां त्रायस्व सतां वर ।
 इमां शीघ्रं शरैषीकां दयालो प्रतिसंहर ” ॥ ३२ ॥
 ह्या वचा ऐकुनी राम वदला शरणागता ।
 “ अमोघा मंत्रसामर्थ्ये ईषिका जाण तत्त्वतां ॥ ३३ ॥
 कांहीं तरी तुझी हानी केल्याविण शमे न ती ।
 मत्पदावरि केली ती व्यर्था तव असे नैती ॥ ३४ ॥
 ईषीकेचें तोचि वीर्य जाण क्षम हरावया ।
 जो शीतत्व कृशानूतें द्यावया शक्त गा ! वैया ॥ ३५ ॥
 जर व्हावे तुला प्राण एक अंग त्यजावया— ।
 सिद्ध हो; हानि होजों दे; मान्य हो मद्रचास या ” ॥ ३६ ॥
 ऐकोनियां रामवच यापरी निग्रहोदित ।
 काक तो बोलिला ऐसें विप्रतीसारकर्षित^{२५} ॥ ३७ ॥
 “ प्रिय हे मजला प्राण तद्दानी नचि साहवे ।
 सोडितों एक मी नेत्र कीं एकानेहि पाहवे ॥ ३८ ॥
 एका नेत्रांतिल मला तारका अपरीं अहा ।
 न्यावया शक्ति दे रामा, पुरवीं मम काम हा ” ॥ ३९ ॥
 “ तथास्तु ” म्हणतां रामें शरैषीका जवें पडे— ।
 काकैकनेत्रांत; फुटे तें, तथा काणता जडे ॥ ४० ॥
 काणत्वे टळले आज प्राणांवरिल सांकडे^{२६} ।
 म्हणोनी हर्षला काक पायां रामाचिया पडे ॥ ४१ ॥
 मग तेथोनि तो काक गेला स्वसदनाप्रती ।
 सीताही पतिसामर्थ्ये मानसीं हर्षली अती ॥ ४२ ॥
 अर्पिलें कवन “ काककाणता ”
 तें लहो बुधजनांत मान्यता ।
 वामनात्मज कवीहि हा लहो
 शांति सौख्यपद^{२७} निर्मला अहो ॥ ४३ ॥

२३ मी तुला शरण आलों आहे. हे साधूत्तमा, हे दयाळा, ही काढी परत घे
 २४ वंदन. २५ पश्चात्ताप पावलेला. २६ संकट. २७ सुखाला हेतु. २८ हे पक्ष्या.

जिताजित.

वृत्त मन्दाक्रान्ता.

[कोणचा देश जित म्हणावयाचा, आणि कोणचा देश अजित म्हणावयाचा, हें ह्या काव्यांत सांगितलें आहे.]

देखों देश प्रसभ जिणिले विक्रमाढ्या नृपांहीं,
 हत्यायोगें क्षिति भिजविली शोणिताच्या प्रवाहीं ।
 शस्त्रें अस्त्रें सकल हरिलीं निर्जितांची तयानीं,
 त्या देशांतें तरि कवणही जेणिलेसे न मानी ॥ १ ॥

शस्त्रें सारीं हरुनि जरिही देश निःशस्त्र केले
 होती नैव स्तिमितबल ते तत्त्वता जिंकियेले ।
 शस्त्रें तीक्ष्णें हिंसकुनि कधीं जिंकियेति न देश,
 शस्त्रांमध्ये प्रतिभय असा नैव सामर्थ्यलेश ॥ २ ॥

घालो कारागृहिं जित जना क्रूर जेता बलानें,
 रोधो त्यांच्या चलनवलना शृंखलाबंधनानें ।
 जेता ऐसें बलमदभरें कौर्यदर्पें करो तो,
 तेणें देश प्रहत तरिही जिंकिलासा न होतो ॥ ३ ॥

कारावासें नर न जिगिजे, शृंखलाबंधनें वा,
 जो जेत्यानें मन न जिणिलें तों फुका लाभ केंवा ।
 कारा देहा, अवयवगणा शृंखला रोधिते कीं,
 किंतु स्वेच्छागति मन कधीं राहिना ठारि एकीं ॥ ४ ॥

जेत्यांनों ! कां मनि धरितसा व्यर्थ जेतृत्वगर्व ?
 जिंका आधीं जितजनमना दर्प सांडोनि सर्व ।
 जो जिंकील प्रभु जितमना तोचि मानास पात्र,
 नो कर्ब्याद प्रभु गणियला जिंकि जो देहमात्र ॥ ५ ॥

खड्गें युद्धीं जय भिळवुनी, संघ घालोनि शोकीं,

१ सामर्थ्यानें. २ पराक्रमी. ३ रक्ताच्या. ४ भयंकर. ५ तुहंगांत. ६ द्रव्याचा निधि. ७ इच्छेस येईल तिकडे भटकणारें. ८ राक्षस.

लाखों दीनां पकडुनि कुणी जिंकिला देश लोकीं ?
 मानूं जेता बहुजनमनोरंजनीं जो समर्थ,
 देहा जिंकी परि नचि मना तो न जेता सदर्थ ॥ ६ ॥
 खड्गाघातें करुनि भयदा निर्जितप्राणहानी,
 सत्य, न्याय्य, प्रिय तदितरां शब्द लावोनि मानीं ।
 किंवा मान्यां श्वर्णसमशी तुच्छता दाखवूनी
 नाना देश स्फुट अजवरी जिंकिले किंप्रभूनीं ॥ ७ ॥
 बीजोच्छेदा, अनृत वचना, मानभंगा करुनी
 देश प्राज्य प्रहतमतिनीं जिंकिले किंप्रभूनीं ।
 त्यांचीं कृत्यें कधिहि न जगीं मान्यता पावतात,
 तन्नामातें श्रवणिं पडतां लोक धिक्कारितात ॥ ८ ॥
 जो राज्याला प्रभु असिवेलें स्थैर्य आणूं बघेल
 तो वाळूचा घडवुनि जिना स्वर्ग पाहूं उठेल ।
 कीं होडीनें तरुनि उदधी पैल गांठूं सजेल,
 कीं तंतूनें द्विरद खिळवूं कोळियाच्या निघेल ॥ ९ ॥
 साधूंच्या जो जयपथ मना वाटला नित्य मान्य-
 तो एका; तो जितजनमनोरंजनाहून नान्य ।
 धर्मे न्याये पथ उंचत तो सुप्रभु स्वीकरीतो,
 स्वर्गी देवां, क्षितिवरि नरां कौतुकें गाववीतो ॥ १० ॥
 “जिताजित” समाख्याही विद्याधर करी कृती ।
 तेणें तो शम लाहोनी निरंजन असो कृती ॥ ११ ॥

स्मारकाचा उपयोग.

वृत्त उपजाति.

कुंभारवाड्यांत फिरावयाला गेलों; तिथें देखियली विशाला—।
 म्यां मूर्ति एके स्थलिं गर्दभाची, सभोंवतीं आवलि चित्रकांची ॥ १ ॥
 मला मला मूर्ति बघोन हर्ष कीं तीत होता पटुताप्रकर्ष ।

प्रमाणशुद्धावयवांमुळें ती आश्चर्यहेतू मम होय चेंतीं^३ ॥ २ ॥
 थापोनि माती चिकणी प्रयासें केली अशी गर्दभमूर्ति भासे ।
 तथा पशूचे अति लंब कर्ण, नवाम्बुदश्याम तदीय वर्ण ॥ ३ ॥
 ही मूर्ति केव्हां, कवणें, कशास केली वहू घेउनियां श्रमास- ।
 हा प्रश्नही उद्भवला मनांत मी मूर्ति तेथें असतां पहात ॥ ४ ॥
 शिला तदा म्यां अवलोकियेली जी तेथ होती दृढ रेवियेली ।
 तत्पृष्ठभागावरि एक लेख होता, विशालाक्षर तो सुरेख ॥ ५ ॥
 हा लेख वाचोनि मदन्तराची पृच्छा निमाली मग एकदाची ।
 कीं स्पष्ट तेणें मजला कळालें ह्या मूर्तिचें स्थापन केविं झालें ॥ ६ ॥
 लेखांत ह्या वर्णसमुच्चयानें निर्देशिला अर्थ जसा धन्यानें ।
 तसाच मी सर्व जनां वदेन, अपूर्णतासंभवे हो न एनें ॥ ७ ॥
 “ हें स्मारक प्राज्यंतमें प्रयासें केलें असें म्यां सुकुमारदासें ।
 होता पशू तो प्रिय फार मातें, संमान हा योग्य असे तथातें ॥ ८ ॥
 होते तथाचे जरि लांब पाय, त्याणीं मला बोलविलें न ‘हाय !’ ॥९॥
 होत्या तथाच्या अतिसौम्य लाथा, माझा तथांनीं दुखला न माथा ।
 असो अती कर्णकठोर शब्द अन्या खरांचा जणुं काय अर्द ।
 मृदंगनादाहुनि गोड ह्याचा होता ध्वनी कोमल, सौम्य साचा ” ॥१०॥
 लेखाचिया नांव अधस्तलास होतें धन्याचें “ सुकुमारदास ” ।
 तयेंच हें स्मारक बांधियेलें होतें असें त्यावरि बोधियेलें ॥ ११ ॥
 हसें मला वाचुनि लेख आलें, मच्चित्तही कौतुकविद्ध झालें ।
 अशी गुणग्राहकता जगांत नसे धन्याची; न असत्य मात ॥ १२ ॥
 निमग्न मी स्मारकचिन्तनांत होओनि ठेलों कुतुकें पहात ।
 कुंभार कोणी इतुक्यांत आला घेओनियां कुम्भ तथा स्थलाला ॥१३॥
 तथास मी “ हा सुकुमारदास होता कुठें, स्मारक हें कशास ? ।
 केव्हां ? किती लावुनियां धनास केलें तयें ? ” हें पुशिलें सहास ॥१४॥
 ऐकूनि हा प्रश्न मला म्हणाला कुंभार तो, “मी कथितों तुम्हाला ।
 केलें जयें स्मारक हें तथाला होता मतिभ्रंश उदये झाला ॥ १५ ॥

३ अंतःकरणांत. ४ जिज्ञासा. ५ कर्मापणाचा दोष. ६ फार. ७ मेघ.
 ८ वेड. ९ भयंकर.

ज्याची तुम्हां मूर्ति दिसे विशाल होता जनां कष्टद सर्व काल ।
 होता अती द्वाड, अती चुकार, तयें धन्या दुःख दिलें अपार ॥ १६ ॥
 तयें धन्याच्या तनयास लाथा मारोनि केला भ्रविदीर्ण माथा ।
 गेला अकालींच यमालयाला लोटोनि दुःखामधि तो जनाला ॥ १७ ॥
 तद्दर्जना कर्णकठोर भारी झाली सदा श्वैपविभंगकारी ।
 असंख्य त्यानें घट फोडियेले आम्ही श्रमें जे बहुसाल केले ॥ १८ ॥
 तो द्वाड, तो दुष्ट पशू मरावा, दुःखौघ तेणें अमुचा सरावा ।
 असें सदा इच्छियलें जनानें, कीं दुःख त्यानें दिधलें न सानें ॥ १९ ॥
 एके दिनीं हा खर कुंभभारा घेओनि पृष्टीं सजला विहारा ।
 तो नाचला, बागडला, वळाला, क्षणैक ठेला, उठला, पळाला ॥ २० ॥
 क्षणोक्षणीं हे दिसले निराळे त्या गर्दभाचे अनिवार चाळे ।
 वासोनियां लांब पुढें मुखास प्रवृत्त झाला, मग गावयास ॥ २१ ॥
 गंधर्व मी, मद्ध्वनि गोड फार, मी जाणतों गायनशास्त्रसार ।
 असा जणों गर्व खरास झाला, तो थांबवीना निज गायनाला ॥ २२ ॥
 केला धन्यानें लगुडप्रहार हे थांबवायास्तव चारचार ।
 न थांबले, वृद्धिस पावले ते, कृशानु आज्यें अतिवेल चेतें ॥ २३ ॥
 गेले धन्याचे श्रम सर्व वाया झटे जरी तो खर आळवाया ।
 प्रदर्शन प्रेक्षणयोग्य होतें, पहावयाला जन कां न यो तें ? ॥ २४ ॥
 गांवांतले सर्वहि लोक आले, बघोनि हें तांडव फार धाले ।
 लोकांचिया विस्तृत मंडलांत केले खरें पात महा निपात ॥ २५ ॥
 उड्या खराच्या अतिउंच हो ! त्या, उच्चैश्रव्यालाहि असाध्य होत्या ।
 अकुंठहेषाध्वनिही मुखानें करीत होता भरला सुखानें ॥ २६ ॥
 हें चालतां नृत्य असें विचित्र खणी क्षिती तखुर कीं खनित्रें ।
 रजःकणांनीं भरिलें नभास, बघोनि झाले सगळ सहस ॥ २७ ॥
 हें चालतां नृत्य अशा प्रकारें पृष्टस्थ झाले घट भग्न सारे ।
 सोसे न संघोत त्यां प्रचंड, झाले त्यांचे तिलकल्प खंड ॥ २८ ॥
 उद्दाम तो गर्दभ नाचतांना हसें मुळीं नावरलें जनांना ।

१० फुटलेला. ११ झोप मोडणारी. १२ इंद्राच्या घोड्याला. १३ एकसारखा
 शेत असलेला हा खिकाळण्याचा आवाज. १४ कुदळ. १५ तडाखे.

करीत हें नृत्य पुढें निघाला हा गर्दभ क्षि^{१६} नदीतटाला ॥ २९ ॥
 लत्ताप्रहारें जन रुग्ण झाले, समस्तही हास्य तदा निमालें ।
 असो; पुढें नृत्यभरांत गतासं^{१७} मेला बहुदुःखकर्ता ॥ ३० ॥
 नाही असा एकहि कुम्भकार जो हर्षला तन्मृतिनें न फार ।
 पीडा समग्रा टळली जनांची, विमुक्त झाले जन एकदाची ॥ ३१ ॥
 सुखावला किंतु धनी न त्याचा, आला त्याला झटका पिशार्चा ।
 पिटोनि डोकें रडला सदैव म्हणोनि ' हा हा ! मम काय दैव ॥ ३२ ॥
 अशा प्रकारें दिन पांच गेले, शोकें त्याला नचि सोडियेलें ।
 पुढें तयें स्मारक चिंतिलें हें, धनार्थ केले श्रम फार देहें ॥ ३३ ॥
 वरोघरीं जाउनि वित्त त्यानें संपादिलें वाढतैम श्रमानें ।
 निर्वन्ध^{१८} त्यानें आतिमात्र केला, देओनि आम्ही धन टाळियेला ॥ ३४ ॥
 त्यांतील कांहीं सुकुमारदासें संस्थापिलें गुप्त गृहांत भासे ।
 मद्यांत कांहीं धन ओपियेलें, गंजागृहस्वामिस तृप्त केले ॥ ३५ ॥
 पुढें खरस्मारक शेषवित्तें करावया मृण्मय हृष्ट चित्तें ।
 सुदूरदेशाहुनि मूर्तिकार पाचारिला तो विनवून फार ॥ ३५ ॥
 मूर्ती त्याच्या करवीं प्रयासें ही निर्मियेली सुकुमारदासें ।
 एकाच न स्मारक हें खराचें, हें स्मारक प्रौढ खरद्वयाचें ” ॥ ३७ ॥

ह्या स्मारकाविषयिंचा सगळा प्रकार
 जो देखिला, परिशिला स्थलें ह्या ससार ।
 विद्याधरें सरळ तो कथिला जनांस,
 तो त्यांचिया प्रचुरबोधद हो मनास ॥ ३८ ॥

१६ लवकर. १७ खड्यांत पडलेला. १८ वेडाचा. १९ फार. २० हेका, हट्ट.
 २१ दारुच्या गुत्याच्या मालकाला. २२ हें स्मारक एकट्या गाढवाचें नव्हे. गाढव.
 आणि त्याचा मूर्ख धनी ह्या दाषांचेही तें स्मारक होय.

ज्ञानसपदा.

ज्ञानरूपी संपत्ति इतर सर्व प्रकारच्या संपत्तीहून वरच्या प्रतीची आहे, हे
ह्या काव्यांत वर्णिले आहे.

वृत्त इंदुवदना.

ज्ञानधन सर्वहि धनापरिस थोर,
लेशहि नसे तदवनीं हृदयिं घोर ।
संदुक नको तदवनास्तव नरास,
कांहिहि पडे तदवनास्तव न यास ॥ १ ॥

ज्ञानधन सर्वहि धनापरिस थोर,
हें हरुं शके चतुरही कधिं न चोर ।
लोहभय संदुकिंहि अन्यविध वित्त
ठेवुनिहि भीति भरितें सतत चित्त ॥ २ ॥

अन्य धन भीति हृदयीं उपजवीतें,
राजभय, चोरभय नित्य डवचीतें ।
ज्ञानधन शुद्ध शमवर्धन करून
स्वर्गसुख चाखवि नराप्रति अनून ॥ ३ ॥

भूमिपति दुष्ट अतिवेल, मद्रपुष्ट,
पंडितवरावरि असो प्रखर रुष्ट ।
ज्ञान न शके श्रम करूनहि हराया,
तच्छ्रम अनंत तरि जातिलचि वाया ॥ ४ ॥

पद्मसर आटविल रुष्ट विधि सारें,
कीं जल तयामधिलही करिल खारें, ।
दुग्धजलभेदकृतिपाटवविहीन
होइ भुवि हंस रुसतां विधि कधीं न ॥ ५ ॥

ज्ञानधन देउनि सरेलचि कधीं न,
अन्यधन देउनि धनी धनहीन ।

१ त्याच्या रक्षणासाठीं. २ लोखंडी. ३ शांतीची वाढ. ४ फार. ५ कमळांचें
सरोवर. ६ दूध आणि पाणी हीं पृथक् पृथक् करण्याच्या कामाचें जें कौशल्य,
त्या कौशल्यानें विरहित.

ज्ञानधन देउनिच तें धन दुणावे,
 अन्य देउनि हळुं हळुं उणावे ॥ ६ ॥
 ज्ञानधन वृद्धि पवतें वितरणानें,
 ज्यापरि नदीजल सदा प्रवहणानें ।
 क्षीण परि अन्यविध होइ धन दानें,
 चंद्रवपुसें सुरकृतें अमृतपानें ॥ ७ ॥
 ज्ञानधन दे वितरितां शम मनास,
 अन्यधनदान पिळितेंच हृदयास ।
 हें पथकरे नचि कधींहि मनुजास,
 तें सतत हो परमसौख्यद मनास ॥ ८ ॥
 ज्ञानधन मान परचित्ति ठसवीतें,
 द्वेष परचित्ति धन अन्य उठवीतें ।
 हें असुखहेतु मनुजाप्रति सदैव,
 तें सुखद जेविं अनुकूल भुवि दैव ॥ ९ ॥
 करी विद्याधर कृती ही अल्पा “ ज्ञानसंपदा ” ।
 शांतिदा ती तथा होओ, लोकां संतत सौख्यदा १०

कवीचा आनंद.

कविता रचीत असतां कवीच्या मनास जो आनंद होतो, तो पुढील पांच श्लोकांत वर्णिला आहे. आमच्या ' मूर्च्छना ' नांवाच्या एका काव्यांतील हा उतारा आहे.

अन्तर्नेत्रें प्रथम बघणें साङ्ग उद्दिष्ट अर्थ,
 तो दावाया मग हुडकिणें शब्द जे जे समर्थ ।
 मोठा अर्थ प्रकट करणें शब्द योजून थोडे,
 थोड्या अर्थें चरण भरणें, हें असे थोर कोडे ॥ १ ॥

७ दिल्याने वाढतें. ८ नदीचे पाणी. ९ वाहतां वाहतां. १० चंद्राचे शरीर देव अमृत प्याल्यानें जसें रोडावतें. १ मनश्चक्षुनें.

वृत्ता, अर्था अनुगुण पैदें सर्व शोधावयाला,
 मांडायाला मस समुचित स्थानि त्या त्या पदाला ।
 दावायाला श्रम कवि करी कल्पनांचे तरंग,
 ते न स्वल्प श्रम तरि कवी होतसे त्यांत दंग ॥ २ ॥

धुंडायाला यमक पडती कष्ट भारी कवीला,
 त्यासाठी तो धडपड करी; घोर ही काव्यलीला ।
 केव्हां केव्हां सुमधुर असा श्लोक जन्मे अहो तो,
 किंतु स्थानी यमक न सुचे यामुळें त्याज्य होतो ॥ ३ ॥

ऐसे होती बहुविध जरी क्लेश भारी कवीस,
 ते आनन्दा तरि वितरती क्लेश त्याच्या मतीस ।
 ज्या आनन्दा कवि अनुभवी क्लेशही पावतांना
 त्याची गोडी लवहि इतरां कल्पवेना जनांना ॥ ४ ॥

होते काव्यग्रथनसमयीं पूर्ण एकाग्रता, ती-
 चिन्तांतें न स्थल हृदयिं दे, दूर त्या सर्व जाती ।
 शुद्धानन्द स्फुरण कविच्या पावतो अन्तरंगीं,
 संसाराचें स्मरणहि तथा होइना ह्या प्रसंगीं ॥ ५ ॥

सदा सुवला सुकृता.

चांगलें कृत्य करावयाचें मनांत येतांच तें करावयाला उपक्रम करावा,
 मुहूर्त पहात वसूं नये, असा बोध ह्या काव्यांत केला आहे.
 वृत्त वंशस्थ.

धनिक—

“ धनें उद्यांपासुनि मी अकिंचनां दयार्द्रभावे वितरीन सज्जनां ” ।

कवि—

दिलें न कां आजवरी तुवां धना? ने देशि वा आजहि कां धना जनां?”

धनिक—

“ गृहें उद्यांपासुनि मी अनाश्रयां विशाल देईन जनां रहावया ” ।

२ योग्य शब्द. ३ ते कष्ट त्याच्या मनाला आनंद देतात.

१ दारिद्री लोकांना. २ ज्यांना रहावयाला घरे नाहीत अशांना.

कवि—

“दिलीं न कां आजवरी तुवां गृहे? न आज कां देशि? असें सुकृत्य हे.”

धानिक—

“उद्यां अशां ह्या कृति चांगल्या दिनीं करीन अन्याहि सुपुण्यवर्दिनी”

कवि—

“उद्या असें कां म्हणसी सुहृत्तर्मा? न आज कां तूं करिसी उपक्रमा? ३
मुमूर्षु जो अन्न नसे म्हणोनिया तथास द्या अन्न दया करोनिया ।

विलंब होतां उपयोग कायसा ? मृतीं नसे वीर्य मुळीं सुधारसा ४
त्वरा करा, द्या बुडत्यास हात हो ! विलंब हेतु न निमज्जनास हो ।

विलंब झाल्यास मरेल तो नर, तथास तारील न तूमचा कर ॥ ५ ॥

करावयाला सुकृते सदा झटा, न अंतराये सुकृतार्जनीं हटा ।

मुहूर्त सारे शुभ पुण्यसाधना, करूं नका निष्फल कालयापना ॥ ६ ॥

असेल जो जो अनुत्तम मानव तथा क्षमाया न विलंब हो लव ।

बुध प्रशस्या गणिती क्षमा दया, सदा सुवेला सुकृता करावया ॥ ७ ॥

स्वदेशभव्यार्थ करावया श्रम करा त्वरा द्वारि उभा जरी यम ।

करा त्वरा, चित्ति धरूं नका भया, सदा सुवेला सुकृता करावया ॥ ८ ॥

स्वदेशकार्ये असतीं अनेक तीं न एकट्यालाच कधींच साधती ।

तुम्ही करावा श्रमभाग आपला, विलंब होतां न बघाल सत्फला ॥ ९ ॥

स्वधर्मसंस्थाबैलवीर्यरक्षणीं त्वरा करा, साधु सुकृत्य तें गणी ।

स्वधर्मसेवा रुचते महाशयां नका कधीं ती कचरूं करावया ॥ १० ॥

न काल कोणाकरितां हि थांबतो, गती न मंदा करितो कधींच तो ।

विलंब हावा सुकृतास कासया ? सदा सुवेला सुकृता करावया ॥ ११ ॥

“ सदा सुवेला सुकृता ” काव्य वामननंदने ।

राचिलें तें बहु प्रेमें आदरावें सदा जनें ॥ १२ ॥

३ अमुक तमुक. ४ शुभ. ५ मोठें पुण्य देणाऱ्या. ६ उत्तम मित्रा. ७ सुरवात. ८ करावयास टिकलेला. ९ अमृताचा रस. १० उशीरामुळे तो न बुडावा म्हणून. ११ पुण्ये. १२ अडथळ्यानें. १३ वेळ फुकट दवडणें. १४ कल्याण. १५ आपला धर्म आणि संस्था यांचें सामर्थ्य आणि सकसपणा टिकावा ह्या कामीं.

विज्ञानव्यर्थता.

दहा हजार वर्षापूर्वी मानवी प्राणाच्या सुखाचें दुःखाशीं जें प्रमाण होतें, तें हल्लींच्या ज्ञानाचें वाढलेलें नाहीं, असा ह्या काव्यांत पूर्वपक्ष केला आहे. कोणी उत्तर पक्ष केल्यास तो अर्थात् इष्टच आहे.]

वृत्त मंदाक्रांता.

साधा भोळा सरळ असतो मर्त्य अज्ञान फार,
तो चित्ताचे प्रकट करितो स्पष्ट सारे विकार ।
त्याच्या संगीं जन न फसतो, तो सदा एकरूप,
ऐसें साधेपण बहुनिया साधु हर्षे अमूप ॥ १ ॥

ज्ञानापेक्षां सुखकर असें वस्तु नाहीं जगांत,
ऐशी ऐकों श्रवणमधुरा बोलली नित्य मात ।
देखों किंतु प्रतिदिन नरध्वंसनाचा पसारा—
ज्ञाने वाढे, मग न असुखा कां वदा ज्ञान थारा ॥ २ ॥

झाली धन्वंतरिवरि खरी आजकालीं चढाई,
झालें वृद्धिगमित अगदज्ञान ऐशी वढाई—।
ऐकों येई निशिदिनिं, परी मृत्यु वैद्या टळेना,
देखों विश्चीं अनवरत ती वाढते रोगसेना ॥ ३ ॥

ज्या ज्ञानानें अनिंश करिजे शाठ्यवृत्तिप्रसार,
ज्या ज्ञानानें दुरितकरणीं शक्ति वाढे अपार ।
ज्या ज्ञानानें हृदय न कळे, सत्य वा चित्तगूढ,
त्या ज्ञानाला स्तविल नर तो कां म्हणावा न मूढ ? ॥ ४ ॥

ज्या ज्ञानानें दुरितविलये शुद्धि मर्त्यास थावी,
ज्या ज्ञानानें सकल मनुजे देवतां मेळवावी,
त्या ज्ञानें कां मदमलिनता पावतो मत्य सर्व,
त्या ज्ञानें कां वद करुनिया राहतो चित्ति गर्व ? ॥ ५ ॥
ज्या ज्ञानानें भर शमयुता मर्त्यसौख्यीं पडावी.

१ मनुष्यांचा संहार करण्याच्या साधनांची सामग्री. २ देवांचा वैद्य. ३ रोगांची माहिती. ४ आजारांची संख्या. ५ सतत, नेहेमी. ६ लबाडीच्या वागणुकीचा फैलाव. ७ पातकें करण्याच्या बाबतींत. ८ हृदयांत लपलेलें. ९ पापाचा नाश. १० देवपणा. ११ शांतिसहित (सौख्य.)

जेणें व्हावी सकल अर्थनी संयुता स्नेहभावीं ।
 त्या ज्ञानें हो^{१४} नर कुटिल कां ? क्रूर कां ? मत्सरी कां ?
 सांगा ज्ञान प्रकट करि कां दुर्गुणांच्या अनीकां ? ॥ ६ ॥
 अन्यायाला, कुटिल कृतिला, न्यायसारत्यरूप-
 चाया ज्ञानें निशिदिनिं वधों शक्ति येई अमूप ।
 ज्या ज्ञानानें शुचि नरसुखें वाढलींशीं न पाहों
 त्या ज्ञानाची उगिच महती वर्णिती लोक कां हो ? ॥ ७ ॥
 ज्या ज्ञानानें ^{१६}सत लपावेजे, सोडिजे मर्त्य सांग,
 ज्या ज्ञानानें अनृत नविजे^{१९}, दंडिजे जो अनांग ।
 ज्या ज्ञानानें अनय नयसा निश्चिपें दाखवीजे,
 त्या ज्ञानानें मनुजसुख कीं ह्या जर्गां वाढवीजे ? ॥ ८ ॥
 जो जो विद्वद्वर^{२२} म्हणवितो ह्या जर्गां आपणाम
 तो तो देखों चतुर असतो चित्त झाकावयास ।
 बाह्याचारीं शुचितम अशी मित्रता दाखवून
 तो कौशल्यें धन यश हरी, दैत्य तो, नैव ऊन ॥ ९ ॥
 कां कांवा^{२३}वा, कुटिल करणी, क्रौर्य, कार्पण्यकेवा-
 वाढे ज्ञानें ? वरुनि जरिही शुष्क होतांत खेवां ।
 ज्ञानाची कां परिणति कीं भिन्न ^{२६}रूप ^{२७}स्वरूप ?
 ज्ञानप्राप्ति प्रचुर हृदया कां करी शौचकूप ? ॥ १० ॥
 सत्यें न्याय स्थिर न करिजे, न्याय सैन्यें स्थिरावे,
 द्रव्यें किंवा कुटिल वचनें न्याय्यता^{२९} न्याय पावे ।
 जों ह्या लोकां मनुज न बघे न्याय सत्यप्रतिष्ठ,
 तों ज्ञानाचा स्तव नाचि करा, आणितें तें अरिष्ट ॥ ११ ॥

१२ पृथ्वीवरील लोक. १३ जुळलेली. १४ होतो. १५ सैन्याप्रत म्हणजे समूहाप्रत. १६ सत्य. १७ अपराधी म्हणजे गुन्हेगार. १८ असत्य. १९ स्तविलें जातें. २० निरपराधी माणूस. २१ निर्लज्ज माणसाकडून. २२ श्रेष्ठ विद्वान. २३ आपला अपराध लपावेण्याची प्रवृत्ति. २४ अनुदारपणाचा सांठा. २५ प्रेमालिंगन. २६ बाहेरचा आकार. २७ आंतील वृत्ति. २८ दुर्गंधीचा खडा. २९ न्यायाला न्यायीपणाचा देखावा येतो. ३० सत्यावर उभारलेला (न्याय).

राज्यें पूर्वी बहु जिणियलीं राज्यतृष्णाकुलांनीं,
होते मूड प्रभु पशुच ते, त्यांस कोणी न वानी ।
किंतु ज्ञानें पटुतम असे आज होओनि राजे
अन्या देशां जिणिति, वचनीं त्यांचिया शांति गाजे ॥ १२ ॥

पूर्वीं राज्यें बहु बुडविलीं पार्थिवीं वैभवार्थ,
त्याणीं नानापरि सुखविले कांचनें मित्रंसार्थ ।
ज्ञानप्राप्त्या पटु नृप अतां देशभव्या कराया
स्वातंत्र्याच्या लघु विनिमये ज्ञान जातात द्याया ॥ १३ ॥

ज्या ज्ञानानें षडरिनिवह^{३४} वंस झाला दिसेना,
जेणें उच्चावचविधे^{३५} मता लेशमानें टळेना ।
प्राचीनांची अवमति करायास जें ज्ञान लावी
त्या ज्ञानाची उगिच महती मानवें काय गावी? ॥ १४ ॥

जें धर्माच्या शिथिल करितें, नीतिच्या बंधनातें,
जें कर्तव्यें विसरवि शुभें आपुलीं मानवांतें ।
देशप्रेम^{३६} प्रसव खुडिते लोकचित्तांतला जें,
त्या ज्ञानाचा स्तव परिसतां प्राज्ञ तो फार लाजे ॥ १५ ॥

धिक् त्या ज्ञाना अधिक न करी आपुल्या जें सुखास,
धिक् त्या ज्ञाना पशुपरि करी क्रूर जें मानवास ।
धिक् त्या ज्ञाना पढवि जर तें क्रौर्य, कौटिल्य, दर्प,
धिक् त्या ज्ञाना जर करि नरा तें वृक, व्याघ्र, सर्प ॥ १६ ॥

धिक् त्या ज्ञाना चिरडित असे बंध जें बंधुतेचे,
धिक् त्या ज्ञाना शिकवि मनुजा जें धडे क्रूरतेचे ।
धिक् त्या ज्ञाना पटु करि नरा जें लुटाया परास,
धिक् त्या ज्ञाना नरकसमता देइ जें भूतलास ॥ १७ ॥
स्वास्ति ज्ञाना क्षितिवरि सुखें स्वर्गिचीं जें भरील,

३१ सजे लोकांना ३२ मित्रांच्या टोळ्या. ३३ स्वातंत्र्य ही क्षुल्लक वस्तु
मोठ्ठला घेऊन ज्ञान देऊं लागतात. ३४ कामक्रोधादे षड्रिपूंचा नाश.
३५ खालचा दर्जा आणि वरचा दर्जा असा भेद. ३६ देशप्रीतीचा अंकुर. ३७ कोंव्हा.

स्वस्ति ज्ञाना निगडितं नरा प्रीतिनें जें करील ।
 स्वस्ति ज्ञाना कमनि अनैधा विश्रवंधुत्ववृद्धी
 साऱ्या लोकीं प्रकटिल खऱ्या जें सुखाची समृद्धी ॥ १८ ॥
 प्राचीनांचें परिस अमुचें ज्ञानभांडार थोर
 ऐशी प्रौढी मिरविल गमे तो बुधा मूर्ख पोर ।
 देवत्वाच्या चढविल पदा जें नरा तेंचि मान्य,
 तेंचि ग्राह्य, प्रधि गणिल हो निश्चयें ज्ञान, नान्य ॥ १९ ॥
 जाऊं याहो दशशतसहस्राब्द मार्गें हटून
 आतांपेक्षा लव न अपुलें सौख्य होईल ऊन ।
 जैशीं इच्छापरिणतिफलें भोगि सज्ञान आजी,
 तैशीं पूर्वीं अनुभवियलीं अज्ञलोकें समार्जी ॥ २० ॥
 सुखाचें आज दुःखाशीं जें प्रमाण जर्गीं असे ।
 तें ऊन नव्हतें पूर्वीं; न विज्ञान वृथा कसें ? ॥ २१ ॥
 “ विज्ञानव्यर्थता ” नाम काव्य वामननंदनें ।
 केलें निकष सत्याचा लावावा त्यास सज्जनें ॥ २२ ॥

व्यंजनावली.

[ह्या काव्यांत कपासून जपर्यंत सर्व व्यंजनांपैकीं एक एक व्यंजन प्रत्येक चरणाच्या प्रारंभीं येईल अशी योजना केली आहे, म्हणून याला व्यंजनांची पांक्ति हा अर्थ दाखविणारें नांव “ व्यंजनावली ” असें आम्ही दिलें आहे.

ड, ज, ण आणि ळ, हा व्यंजनें शब्दारंभीं येऊं शकत नाहींत म्हणून तीं चरणारंभीं योजतां आलीं नाहींत. ह्या काव्यांत मूल्यवान् उपदेश आहे.]

वृत्त वंशस्थ.

करा स्वकर्तव्य, खचा न लेशही, खलास टाळा समजूनि त्या अही ।
 राजान्तलक्ष्मीहि मिळावयास्तव घडों न द्या पाप, चुकेल रौरव ॥१॥

३८ बांधलेले. ३९ शुद्ध, प्रामाणिकपणार्चा. ४० शहाणा माणूस. ४१ दहा लक्ष वर्षे. ४२ कसोटीच्या दगडानें परीक्षा.

चढून विद्यागिरि कीर्ति मेळवा, छदामही घ्या न करोनि कैतवा ।
 जपून वागा हितशत्रुशीं सदा, झटा स्वधर्माभ्युदयार्थ सर्वदा ॥ २ ॥
 टळावथा दुःख शुचित्व आदरा, ठगास टाळा जरि तो दिसे वरा ।
 डसेल मर्मास अशी न गी^२ वदा, ढळो न सत्त्व, स्थिर तें असो सदाश्-
 तरा प्लवे^३ ज्ञानमयें भवार्णवा, थकूं नका, ज्ञान सयत्ने मेळवा ।
 दया दरिद्रांवरि सर्वदा करा, धनानिभित्तें अधर्माग नादरा ॥ ४ ॥
 नका गुरुची अवहेलना करूं, परस्वलोभास मनीं नका धरूं ।
 फसा न, वोळो खल गोड वैखरी, बकापरी सालस तो दिसे तरी ॥ ५ ॥
 भलेपणानेंच मिळेल तें धन महानिधीचे परि तोषवी मन ।
 यशास रक्षा, धन अल्पमूल्यक, रमा न दुःसंगिं, मिळो न नारक ॥ ६ ॥
 ललाम व्हायास झटा जर्गी गुणें, वरोनि^{१०} नम्रत्व यशा करा दुणें ।
 शवत्व द्या वीर्य हरूनिया निकें पड्युरोगांस विवेकमांत्रिकें ॥ ७ ॥
 सर्पसा पिशुन भावुनी त्यजा, हर्षवूं गुरुंस भक्तिनें सजा ।
 क्षम्य दोष असतां क्षमा करा, झोपिनें हृदयशुद्धि आदरा ॥ ८ ॥
 विद्याधरें चिमुकली अपिली व्यंजनावली—।
 वालां, तन्माधुरी त्यांच्या पाहिजे चित्ति बाणली ॥ ९ ॥

सुकन्या.

महाभारताच्या वनपर्वतील एकशें बावीस आणि एकशे तेवीस ह्या दोन अध्यायांत आलेली सुकन्येची कथा ह्या काव्यांत आम्ही संक्षेपानें सांगितली आहे. शर्याति ह्या नांवाचा एक सूर्यकुलोत्पन्न राजा मृगयेसाठी वनांत गेला असतां त्याची सुकन्या नांवाची कन्या त्याचे बरोबर होती. ती त्या वनांत

१ लबाडी करून छदामही मिळवूं नका. २ वाणी, भाषण. ३ होडी. ४ ज्ञानरूपी होडीनें भवरूपी समुद्र तळून जा. ५ यत्नानें. ६ पापाची शरणी. ७ सम्य, साधा भोळा. ८ बिन किमतीचें. ९ सर्वांच्या आदराला पात्र. १० नम्र-पणा स्वीकारून यश वाढवून घ्या. ११ काम, क्रोध, लोभ, मद, आणि मत्सर, हे जे सहा शत्रु तेच कोणी सर्प, त्यांचें विवेकरूपी मांत्रिकाच्या मदतीनें सामर्थ्य नष्ट करून टाकून त्यांना शवाची स्थिति द्या म्ह० त्यांना चिरडून टाका. १२ ज्ञानानें.

फिरतां फिरतां च्यवन मुनि जेथें समाधि लावून बसला होता, तेथें आली. ह्या मुनीच्या अंगाभोंवतीं वारूळ वाढलें होतें. सुकन्या येण्याला आणि मुनीनें समाधि उतरून डोळे उघडण्याला एक गांठ पडली; हें काय चमकत आहे म्हणून जिज्ञासेनें प्रेरित होत्सात्या सुकन्येनें त्या दोन तेजांचा झाडाच्या कांड्यानें वेध केला. मुनीचे डोळे फुटले. तेव्हां तो क्रुद्ध झाला आणि त्यानें शर्यातीच्या सैनिकांना मलमूत्रांचा अवष्टंभ करून जर्जर केलें. शर्यातीनें मुनीला आपली मुलगी सुकन्या अर्पण करून त्याचा राग शांत केला आणि आपल्या सैनिकांना अवष्टंभापासून मुक्त करून घेतलें. सुकन्या पतीच्या शुश्रूषेंत तत्पर होऊन त्याच्यापाशीं राहिली. पुढें च्यवनानें अश्विनीकुमारांना ' मी तुम्हांला यज्ञांत सोमरस देववीन, ' असें सांगून त्यांच्या प्रसादानें तारुण्य आणि नेत्र मागून घेतले. मग च्यवन आणि सुकन्या आनंदानें राहूं लागलीं. हा कथाभाग ह्या काव्यांत संक्षेपानें वर्णिला आहे.

वृत्त आर्या.

इंद्र सुरांत स्वर्गीं तैसा भुवि मानवांत शर्याति-।

गणिजे श्रेष्ठ, तयाची सर्वत्र सदैव, कीर्ति जन गाती ॥ १ ॥

होउनि गेले राजे आजवरि अनेक मेदिनीवरती ।

परि शर्यातीचे परि शर्याति असेंच सर्व बुध म्हणती ॥ २ ॥

प्रकृतिक्षेमार्थ सुताक्षेम तथें चिरडिलें नृपें सकळ ।

नररिपुस चिरडिती बहु, परि चिरडिति मोहरिपुस ते विरळ ॥ ३ ॥

लक्ष रिपूस रणीं जे जेणिति ते वीर विपुल जगिं बघतों ।

परि लक्षांत न एकाहे जेणूं चित्तस्थ रिपुस जो शकतो ॥ ४ ॥

शर्याति कार्यभारें श्रमला, ध्यायास अल्प विश्रांती ।

नगर त्यजूनि गेला, ठेला तो सैनिकांसह वेनांतीं ॥ ५ ॥

आवश्यक हें तो गणि अंगीं सामर्थ्य यावया नव्य ।

धनु सज्ज सदैव मन व्यग्र शकेना करूं स्वकर्तव्य ॥ ६ ॥

मन विटतें मनुजाचें तीं तींच मुखें सदैव पाहून ।

त्या त्या स्थलींच राहुनि, कामें तीं तींच संतत करून ॥ ७ ॥

१ पृथ्वीवर. २ सयतेच्या सुखासाठी. ३ मुलीचें सुख. ४ काम, क्रोध, लोभ, मद, मांह आणि मत्सर, हे जे हृदयांतील षड्रिपु त्यांना. ५ अरण्याचे गर्भांत.

आयुष्यक्रमणीं तो पालक गला वनांत व्हायाला ।
 नगरवनांतिल होइल भूद मना सुखद वाटलें त्याला ॥ ८ ॥
 नरकृति सृष्टिकृती ही सापेक्षत्वे मनास रंजविती ।
 तुलनेनें दोन्हीही प्रीति मनीं अननुभूत चेतविती ॥ ९ ॥
 रथसंघोष, कशाध्वनि, कृत्रिम वर्तन, मनुष्यकृति तिकडे ।
 विहगारव, पशुनर्दन, अनरविवर्तित निसर्गही इकडे ॥ १० ॥
 कुट्टिमतेल, घंटापथ, सौध, विपणि, पथ्यवीथिका तिकडे ।
 पाउलवाटा असरल, वृक्ष दिवंकष, लता निविड इकडे ॥ ११ ॥
 नित्य महानगरांतिल जनसंमर्दांत राहतो नर तो ।
 वननिर्जनतेमध्ये कांहीं दिन घालवून बहु रमतो ॥ १२ ॥
 त्याच्यासंगें गेली होती त्याची वनास त्या दुहिता ।
 अभिधा तिची 'सुकन्या', ती रूपगुणादिहीं तिला उचिता ॥ १३ ॥
 पुरजनपदभेद तिच्या सर्वाही इंद्रियांस मोदकर- ।
 झाला; वन सुखद असे, पथ्यां सुखद मानवा नगर ॥ १४ ॥
 ही वनभागांत तिला नूतनतासुभग वाटली सृष्टि ।
 जें जें ती अवलोकी तें तें संतोषवी तिची दृष्टि ॥ १५ ॥
 सालिलें सकमल, कमलें सभ्रमर, भ्रमर सभेद पाहून- ।
 त्या विपिनांतिल तिजला होई आनंद अंतरिं अनून ॥ १६ ॥
 वृक्ष दिवंकष तेथें, वेळींचीं वेष्टनें तयां दाट ।
 त्यांचे सभोवतालीं पक्ष्याचा सर्वदा किलविलाट ॥ १७ ॥
 नित्य सखींसह हिंडे देखावे वघत ती वनांतील ।
 नगरांतिल मुलीला कां ते सुखकर न सर्व होतील ? ॥ १८ ॥
 एके दिनिं ती आली आलीसहिता तिथें नृपतिदुहिता ।
 च्यवनर्षि जिथें होता लावनि समाधि दीर्घकालमिता ॥ १९ ॥

३. तुलनेने. ७. पूर्वी न अनुभावलेली. ८. गाड्यांचे खडखडाट. ९. चाबकांचा कडकडाट.
 १०. पक्षांचा किलविलाट. ११. जनावरांच्या गर्जना. १२. माणसानें न बदललेला. १३.
 सृष्टीचा देखावा. १४. फरसवंदी जमीन. १५. मोठमोठे रस्ते. १६. उंच उंच हवेल्या.
 १७. बाजारांतिल रस्ते. १८. लहान लहान बोळ. १९. आकाशाचा भिडलेले.
 २०. दाटी, गर्दी. २१. नांव. २२. जनपद म्ह. खेडवळ प्रदेश. २३. पालट केल्यानें. २४.
 प्रणामुळें मनोहर. २५. उन्मत्त. २६. मैत्रिणी. २७. पुष्कळ काल चालविलेली.

स्थाणूँपरि तो निश्चल लावूनि समाधि जाह्या असत...
 कालें पडलें होतें वल्मीकाचें कडें तया भवता... २१ ॥
 तेथ सुकन्या आली तों उतरुनि मुनि समाधि नेत्रांत...
 उघडुनि निश्चल होता, तत्तेजें व्यापितीं दश दिशांतें ॥ २१ ॥
 हीं तेजें कसलीं ही जिज्ञासा तीचिया मनि उदेली ।
 तरुकंटकें तिनें तीं तेजें संविद्धे तेधवां केली ॥ २२ ॥
 तेजें तीं च्यवनाचीं होतां संविद्धे लोचनें फुटलीं ।
 झाला अंध च्यवन, क्रीडा बालिशें तिची अशी फळली ॥ २३ ॥
 फुटल्या मुनिनेत्रांतुन रुधिर भळभळां बहू तदा स्रवलें ।
 रुधिर न तें, मुनिचें अवलोकनसामर्थ्य जें गळुनि पडलें ॥ २४ ॥
 च्यवनर्षि अंध झाला, मुलगी तच्चर्मचक्षुंस न दिसली ।
 परि अंतर्ज्ञानें ती अपराद्धा त्यास तत्क्षणीं कळली ॥ २५ ॥
 शर्यातीची कन्या अपराद्धा निश्चयें मुनिस कळली ।
 क्रोधाची तीव्र लहर उठली तद्दृढयिं मारुनी उसळी ॥ २६ ॥
 क्रोधवश च्यवन मुनी भूपतिच्या सैनिकांस दंड करी ।
 बुध म्हणती वेडाचा झटका क्रोधास, तो विवेक हरी ॥ २७ ॥
 अपराध सुकन्येचा, झाला शर्यातिसैनिकां दंड ।
 रावण सीतेस हरी, सिंधूला सेतुबंध उहंडें ॥ २८ ॥
 मलमूत्रावप्रभें सैनिक शर्यातिचे विकळ झाले ।
 कोणा भिर्धग्वराचा कांहीं न उपाय तेधवां चाले ॥ २९ ॥
 क्षितिवरि सैनिक पडले भोगित भैरान्त यातना सारे ।
 मलमूत्राशय फुगले, पोटांचे जाहले जणुं नगारे ॥ ३० ॥
 ही आकास्मिक आली आपत्ति तिचें निदान वा रूप ।
 कळलें कोणालाहि न, जनदुःख बघों शके न तो भूप ॥ ३१ ॥
 हळहळला, कळवळला, वळवळला नृप जनार्ति पाहून ।
 तो सुनृप सत्य, कुनृप न पाहून जनार्ति होइ लव दून ॥ ३२ ॥

२८ वाळलेल्या झाडाच्या खोडाप्रमाणें. २९ वारळाचें. ३० वेदन. ३१ टोचलेलीं.
 ३२ पोरकट. ३३ फार भयंकर. ३४ अवरोध. ३५ पीडित. ३६ उत्तम उत्तम वधै -
 ३७ हृदयाला झोबणाच्या. ३८ कारण. ३९ लोकांची पांडा. ४० पीडित.

करितां शोध नृपतिला कळलें कन्याच हेतु दुःखा या ।
 उठला तत्क्षणिं गेला तो च्यवनाचा प्रसाद साधाया ॥ ३३ ॥
 जोडुनि कर मुनिपुढती नृपति स्वीकरुनि नम्र भावाला ।
 दीनस्वरें असें वच बद्दला सांत्वावयास कुपिताला ॥ ३४ ॥
 “कन्या अजाण माझी, केलें भलतें असें तिनें कृत्य ।
 तिजसाठीं मी, तुमची तुमचा ही याचितों क्षमा भृत्य ॥ ३५ ॥
 अंधत्व तुम्हां आलें, हानि महा ही भरून न निघेल ।
 दण्ड करा खरतर मज जो तुमच्या मतिस योग्य वाटेल ॥ ३६ ॥
 कन्यापराध घाला पोटांत, कृपा करा, मुने पावा ।
 मम सैनिकांचिया खर दुःखा सरवा, दया तयां दावा ॥ ३७ ॥
 बालिश जिज्ञासेनें प्रेरित होओनि जो तिनें केला ।
 तो अपराध गुरू असो, माना माझ्या क्षमार्ह दुहितेला ॥ ३८ ॥
 तुमच्या कोपपविस हें भृच्छि^{४३}र उचित वीर्य दावाया ।
 मज दण्ड करा, उठवा सैनिक, पुरवा मदीय कामा या” ॥ ३९ ॥
 ऐकुनि शर्यातीचा विनति अशी बोलला तया च्यवन ।
 “नृपते, त्वत्कन्येचा अपराध मला गमे क्षमोचित न ॥ ४० ॥
 झालों मी अंध नृपा, त्वत्कन्येच्याच बालिश कृतीनें ।
 तीच मला दे पत्नी शर्यात, शास्त्रसंमत विधीनें ॥ ४१ ॥
 त्वत्सैनिकां निरामय ह्या क्षणिं मी करिन गा धरापाला ।
 जर तव कन्या पत्नी देशिल मज मार्ग दाखवायाला ॥ ४२ ॥
 अवलोकनशक्ति जिणें मम लोपविली तिनेंच मज वाटे ।
 न्यावें हात वरुनि हा उचित असे तिजसि दण्ड मज वाटे” ॥ ४३ ॥
 च्यवननोक्ति नव्हे ती, ती तत्रायोरसनदीच जी श्रवणीं— ।
 षडली शर्यातीच्या, विधिची^{४६} ही स्तिमित त्या करी सरणीं ॥ ४४ ॥
 च्यवयोक्ति आयकुनि ती दुःख नृपा होइ कल्पनातीत ।
 डोळे मिटोनि ठेला निश्चल चित्तांत चिंतन करीत ॥ ४५ ॥

४१. तीव्र, असह्य. ४२ कोपलुपी बज्जाला. ४३ राजाचें मस्तक (म्ह. माझे
 चेकें); पक्षां, पर्वताचें शिखर. ४४ रोगापासून मुक्त. ४५ मला अंधळ्याला वाट
 त्रयाला. ४६ तापलेल्या लोंखंडाच्या रसाची नदीच. ४७ ही दैवगति

करितां शोध नृपतिला कळलें कन्याच हेतु दुःखा था ।
 उठला तत्क्षणिं गेला तो च्यवनाचा प्रसाद साधाया ॥ ३३ ॥
 जोडुनि कर मुनिपुढती नृपति स्वीकरुनि नम्र भावाला ।
 दीनस्वरें असें वच बदला सांत्वावयास कुपिताला ॥ ३४ ॥
 “कन्या अजाण माझी, केलें भलतें असें तिनें कृत्य ।
 तिजसाठीं मी, तुमची तुमचा ही याचितों क्षमा भृत्य ॥ ३५ ॥
 अंधत्व तुम्हां आलें, हानि महा ही भरून न निघेल ।
 दण्ड करा खरतर मज जो तुमच्या मतिस योग्य वाटेल ॥ ३६ ॥
 कन्यापराध घाला पोटांत, कृपा करा, मुने पावा ।
 मम सैनिकांचिया खैर दुःखा सरवा, दया त्यां दावा ॥ ३७ ॥
 बालिश जिज्ञासेनें प्रेरित होओनि जो तिनें केला ।
 तो अपराध गुरु असो, माना माझ्या क्षमार्ह दुहितेला ॥ ३८ ॥
 तुमच्या कोपपविस हें भ्रष्टि^{४२} उचित वीर्य दावाया ।
 मज दण्ड करा, उठवा सैनिक, पुरवा मदीय कामा या” ॥ ३९ ॥
 ऐकुनि शर्यातीचा विनति अशी बोलला तथा च्यवन ।
 “नृपते, त्वत्कन्येचा अपराध मला गमे क्षमोचित न ॥ ४० ॥
 झालों मी अंध नृपा, त्वत्कन्येच्याच बालिश कृतीनें ।
 तीच मला दे पत्नी शर्यात, शास्त्रसंमत विधीनें ॥ ४१ ॥
 त्वत्सैनिकां निरामय ह्या क्षणिं मी करिन गा धरापाला ।
 जर तव कन्या पत्नी देशिल मज मार्ग दाखवोयाला ॥ ४२ ॥
 अवलोकनशाक्ति जिणें मम लोपविली तिनेंच मज वाटे ।
 न्यावें हात धरुनि हा उचित असे तिजसि दण्ड मज वाटे” ॥ ४३ ॥
 च्यवननोक्ति नव्हे ती, ती तत्रायोरसनदीच जी श्रवणीं— ।
 घडली शर्यातीच्या, विधिची^{४४} ही स्तिमित त्या करी सरणीं ॥ ४४ ॥
 च्यवयोक्ति आयकुनि ती दुःख नृपा होइ कल्पनातीत ।
 डोळे मिटोनि ठेला निश्चल चित्तांत चिंतन करीत ॥ ४५ ॥

४१-तीव्र, असह्य. ४२ कोपरूपी वज्राला. ४३ राजाचें मस्तक (म्ह. माझे
 नेकें); पक्षां, पर्वताचें शिखर. ४४ रोगापासून मुक्त. ४५ मला अंधळ्याला वाट
 त्रयाला. ४६ तापलेल्या लोखंडाच्या रसाची नदीच. ४७ ही दैवगति.

जरठ, विलासपराङ्मुख, भार्गव, आसन्नमरण मुनि कोठें ? ।
 कोठें सुखाहं वाला ? गणि नृप तद्योग सांकेडें मोठें ॥ ४६ ॥
 कन्या जरठा देणें हें तिज कूर्पांत खोल पाडविणें ।
 म्हणुनि मुनीची उक्ती परिसुनि तो नृप मनांत फार शिणे ॥ ४७ ॥
 प्रिय कन्या, प्रिय सैनिक, ह्यांस न तो त्यजुं शके न वा तीस ।
 केंतर धरावा पुढचा पथ तो दिसला तदीय न मतीस ॥ ४८ ॥
 दोलाधिरुद्धे झाली शर्यातीची मती तथा समर्थी ।
 ह्या क्षणि इकडे, त्या क्षणि तिकडे, स्थिति ती महोत्तमोहभयिणी ॥ ४९ ॥
 नृपतिजनकयुद्ध तदा झालें, तो ह्यास, हा तथा ढकली ।
 अन्तीं जनकपराभव झाला, युद्धांत नृपति होय बली ॥ ५० ॥
 मग शभवाया सैनिकदुःखें मन दृढ करी महीपति तो ।
 कन्या च्यवना द्याया सजला, जनहित गुंरु सुनृप गणितो ॥ ५१ ॥
 शर्याति रामसा नृप, रामहि शर्यातिसा प्रजानिष्ठ ।
 सुखी कन्या प्रिय हों तो दूर करी कीं प्रजासुख गरिष्ठे ॥ ५२ ॥
 पाशव सामर्थ्यावरि अन्याया न्याय नांव देतात ।
 ते प्रभु किंप्रभु, त्यांचीं राज्ये विलयास शीघ्र जातात ॥ ५३ ॥
 पाशवसामर्थ्यावरि नव्हता शर्याति विश्वसून कधीं ।
 जनयोगक्षेम गणी राज्यस्थैर्यासि हेतु उन्नतवी ॥ ५४ ॥
 च्यवना कन्या देणें ही अप्रिय गांष्ट्र पथकरी नृप तो ।
 प्रकृतिक्षेमा सुप्रभु आत्मीयांच्या सुखापरिस जपतो ॥ ५५ ॥

४८ पंचाइतीर्था गौत्र. ४९ बोहेरांत. ५० दोहोपैका कोणचा. ५१
 झोंपाळ्यावर बसत्याप्रमाणें. ५२ भयंकर मोहानें युक्त. ५३ राजा ह्या
 नात्याचे विचार आणें पिता ह्या नात्याचे विचार हे शर्यातीच्या अंतःकरणांत
 परःस्परांविद्ध झगडत हेतें; म्हणजे कन्येचें हित पाहूं कीं प्रजाजनांचें हित पाहूं,
 ह्या संबंधाचे विचार त्याच्या मनांत येऊं लागले. ५४ अधिक महत्वाचें. ५५ हा
 म्ह. राम प्रिय झाला म्ह. सतिला टाकता झाला. ५६ तो म्हणजे शर्याति प्रिय
 कन्येला म्ह. सुकन्येला, टाकता झाला. ५७ महत्वाचें. ५८ उदार आहे आत्मा ज्याचा.

केले कन्यादान च्यवनाप्राति वनिं नृपे अमृतसंधे ।
 जुळलीं च्यवनसुकन्या पतिपत्नींच्या अभेद्य संबंधे ॥ ५६ ॥
 ठेवुनि कन्येस वर्नीं खिन्न मनें परतला नृप पुरास ।
 कन्यावियोग होतो कोणा अतिदुःखकर न जनकास ? ॥ ५७ ॥
 अंध, स्थविर, फलाशन, जामातीं वन्य, मी श्वशुर नृपती ।
 ही तुलना तदद्भृथीं चालुनि तो दुःख भोगी तीव्र अती ॥ ५८ ॥
 शर्याति गेलियावरि मग्न सुकन्या स्वभर्तृसेवेत-।
 झाली, कीं ती जाणे तीणें भोगील दिव्य सुख चेत ॥ ५९ ॥
 जननी, जनक, सखीजन, दासी, संगीत, मंदिरनिवास ।
 गळुनि अतां तिज अंध, स्थविर पातें, अरण्य निर्जन उदास ॥ ६० ॥
 कोठें तें आयुष्यक्रमण विविध दिव्य सुखविलासांत ? ।
 कोठें कंदफलाशन शीतातपकष्ट निर्जन वनांत ? ॥ ६१ ॥
 कोठें मृदंगी ती जी राहे नित्य सुखविलासांत ? ।
 कोठें निर्जन विपिनीं वसति हिमातपसमीरदुःखांत^{६१} ॥ ६२ ॥
 परि पति हें गुरु दैवत मानुनि त्याचीच ती करी सेवा ।
 स्वसुखनिराभिलाषा ती पतिसुखवर्धन गणी महा केवा^{६३} ॥ ६३ ॥
 प्रतिदिनिं अंधपतिस ती नेइ नदिस पंचधार्वनार्थ सती ।
 हात धरुनि वाटेनें स्वीकारुनि तत्सुखार्थ मंद गती ॥ ६४ ॥
 पतिच्या आहारास्तव आणी फलकंदमूलसंभारें ।
 पतिनें खाउनि उरलें जें त्यावरि ती करी निजाहार ॥ ६५ ॥
 पतिच्या शयनास्तव ती सुकलीं कोमल तृणें स्वयें पसरी ।
 प्रमानें तीं तत्पदसंवाहन^{६६} त्याच्या सुखार्थ करी ॥ ६६ ॥
 तो निजतां तीहि निजे विश्रांतीस्तव त्याच्या जवळ ।
 उठुनि सकाळीं लागे त्याच्या सेवेस दवाडितां न पळ ॥ ६७ ॥

५९ शब्द न मोडणारा जो शर्याति त्यानें. ६० पत्नीची सेवा केल्यानें.
 ६१ थंडी, ऊन, वारा ह्यांच्या योगानें होणाऱ्या दुःखांत. ६२ स्वतांच्या सुखा-
 विषयां बेफिकीर. ६३ लाभ किंवा पुण्य. ६४ शौच, सुखमार्जन, स्नान वगैरे जां
 स्वच्छतेचीं कृत्यें तीं. ६५ रास किंवा सांठा. ६६ पाय चेषणें.

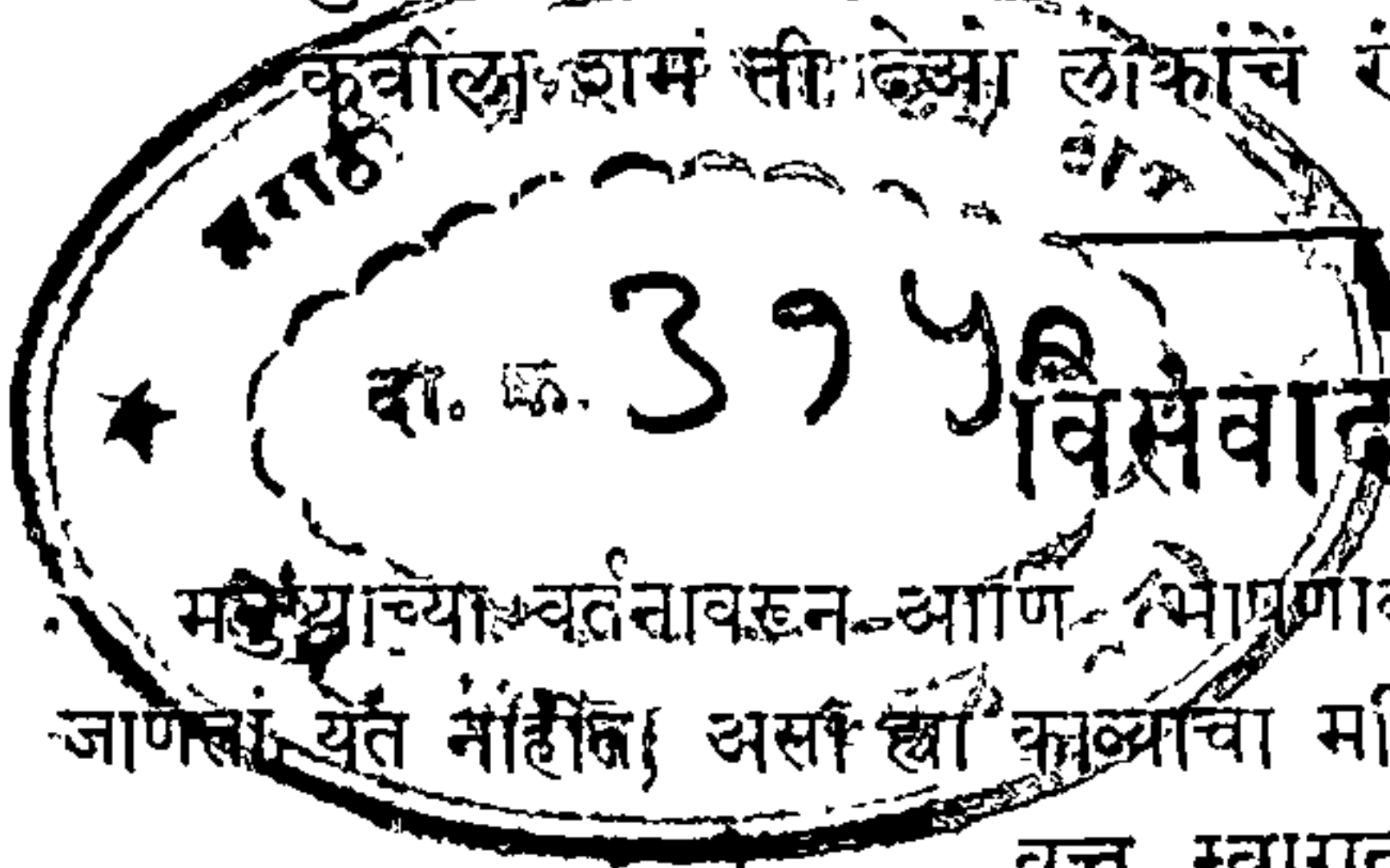
- जें सुखद पतीला तें तें ती करि, चुके कधीं न सती ।
- सारांश निजपतीची शुश्रूषा मानि धर्म उत्तम ती ॥ ६८ ॥
- पति अंध जरठ असतां, तसेवा तिजसि कष्टवित असतां ।
- नैराश्रय पुढें असतां पतिनिष्ठा धरि तिची परमदृढता ॥ ६९ ॥
- ती सानंद वसे वनि नसतां मंदिर न वा विविध खाद्यें ।
- नसनां दास सखीजन हृदुतर्पीं शयन वा मधुर वाद्यें ॥ ७० ॥
- तीचे अनेक वत्सर पतिच्या सेवेत यापरी गेले ।
- न उपेक्षेचें पातक मतिनें कृतिनें तिनें कधीं केलें ॥ ७१ ॥
- मुनि तोषला दशुनि ही पतिनिष्ठा कष्टलाहि तो च्यवन ।
- मी सफल करूं कसें तज्जीवित ह्याचें करी मुनी मनन ॥ ७२ ॥
- धन्य सुकन्या तिनें पतिमन आकर्षिलें निज गुणांहीं ।
- वरि उचलि सागरोदक ही ज्योत्स्नेची स्तुती अणू नाहीं ॥ ७३ ॥
- नासत्यांची करुणा भाकुनि त्यांचा प्रसाद मिळवाया ।
- तो सजला मुनिं तत्क्षणिं कालाच्या न व्यया करुनि वाया ॥ ७४ ॥
- नासत्यांची यापरि मनिं करि तो प्रार्थना मुनि च्यवन ।
- पुरवां माझी इच्छा, होओ करुणाद्र युष्मदीय मन ॥ ७५ ॥
- म भार्या नृपदुहिता, बाला, तज्जन्म सार्थक कराया ।
- द्या मज बल, माझ्या तुम्हि, पावा, पुरवा मनोरथाला या ॥ ७६ ॥
- तुमचें कारुण्य फळो, द्या मज तारुण्य, वार्धक गळो हें ।
- परिवर्तन घडवा हें, कठिण तुम्हां हें भिषग्वरां नोहे ॥ ७७ ॥
- तुमच्या उपकारांची फेड करिनि मी जशी तुम्हां इष्ट ।
- इंद्रासमक्ष करविनि सोमाचें पान मी तुम्हां मिष्ट ॥ ७८ ॥
- नासत्य हो असत्य न होइल मत्कृत कधीं प्रतिज्ञा ही ।
- हें द्राक्य घोपणा मी करुनि वदें भरुनि ह्या दिशा दाही ॥ ७९ ॥
- मुनिची विनती झाली मान्या ही अश्विनीकुमारांना ।
- ते त्या अंधा घेउनि गेले एका सराप्रति स्नाना ॥ ८० ॥

६७पतीची सेवा अधिक अधिक दृढ होऊं लागली. ६८मऊ विद्याना. ६९हयगय, हेंळसाड. ७०अश्विनीकुमारांची. ७१ अश्विनीकुमारांना यज्ञांत सोमरस मिळत नस, तो च्यवनाच्या प्रभावामुळें त्यांना मिळूं लागला अशी कथा आहे.

मुनि उतरला सरोजलिं, भिजलीं अंगें जलें तदा त्याचीं ।
 तक्षणिं दस्रवरांच्या विभवानें होइ तो निराळाची ॥ ८१ ॥
 तो अंध अवीर्य जरठ झाला डोळस सर्वीर्य तरुण मुनी ।
 आनंद पावली तद्द्वारा रूपांतरास झा वधुनी ॥ ८२ ॥
 च्यवन सुकन्या प्रेमें जायापति नांदलीं इतःपर तीं ।
 तत्प्रेममहोदधि^{८३} स्थिति ठावी एकमात्र, ती भरती ॥ ८३ ॥
 झाले च्यवनदशान्तर सुखकर शर्यातिच्या मज्जाला हें ।
 अभिनंदनार्थ त्याच्या सांगणें आला वनास लवलाहें ॥ ८४ ॥
 मग योग्य समय वधुनी च्यवनप्रोत्साहनें मख नृपानें-।
 केला, त्यांत च्यवनें सुखवियलें दक्ष सोमपानानें ॥ ८५ ॥
 शर्यातिला जो रुचला न आधीं विवाह तो अन्ति तदिष्ट साधी ।
 आपा^{८६}तिं दावो भय पुण्यकृत्य, फळे शुभीं तें ध्रुव हेंच सत्य ॥ ८६ ॥

सुकन्येची कथा लोकां सांगे वामननन्दन ।

कवील्ले शमं ती दिव्या लोकांचें रंजने ॥ ८७ ॥

REFBK-0003150

मनुष्याच्या वर्तनावरून आणि भाषणावरून त्याच विचार कथा
 जाणतां येत नाहींत; असा ह्या काव्याचा मथितार्थ आहे.

वृत्त स्वागता.

- वर्तनांत वचनांत नराचें आपणास न कळे मन साचें ।
 त्यांवरी भरवसून नसावें, तीं सदा फसवितीं समजावें ॥ १ ॥
 सव्य वाम दिसतें मुकुरांत, होइ रूपपरिवृत्ति तयांत ।
 तख हें नरपरीक्षणें लागे, प्राज्ञ तें स्मरुनि संतत वागे ॥ २ ॥
 बाह्य वर्तनिं न हेतु दिसेल, जो करी तदवलंब फसेल ।
 चित्तिं हेतु असतो अति गूढ, वर्तनें ठकविजे आतिमूढ ॥ ३ ॥

७२ आश्विनी कुमारांच्या वराच्या सामर्थ्यानें, ७३ त्यांच्या प्रेमरुपा महासागराला सदैव
 भरतीच असे; त्याला ओहोटी लागली नाहीं. ७४ पत्नीसहित. ७५ आश्विनीकुमार
 ६ प्रारंभां. १ आरशांत.